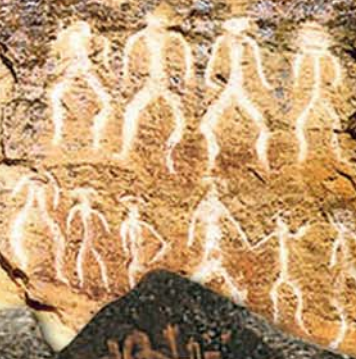

AZƏRBAYCAN TARİXİ

6

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

LAYIHƏ

LAYIHƏ

VƏLİ ƏLİYEV, İLYAS BABAYEV,
HİDAYƏT CƏFƏROV, AİDƏ MƏMMƏDOVA

Ümumtəhsil
məktəblərinin

AZƏRBAYCAN
TARİXİ
fənni üzrə

-cı sinfi üçün
DƏRSLİK

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
tahsil_az@yahoo.com və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığa görə əvvəlcədən təşəkkür edirik!

LAYİHƏ

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

açar sözlər

bilmək maraqlıdır

qrupa verilən suallar

sual və tapşırıqlar

ev tapşırıqları

LAYIHƏ

6

AZƏRBAYCAN TARİXİ

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

I. İBTİDAİ İCMA QURULUŞU

1. Azərbaycan qədim ölkədir	7
2. Azərbaycan ərazisində Alt Paleolit dövrü	11
3. Azərbaycan Orta və Üst Paleolit dövründə	15
4. Mezolit – Orta Daş dövrü	19
5. Neolit inqilabı. Eneolit dövrü	24
6. Erkən və Orta Tunc dövrü	29
7. Son Tunc – İlk Dəmir dövrü.	33
8. Azərbaycan ərazisində tayfa birlikləri və erkən dövlət qurumları	38

II. AZƏRBAYCANDA ƏN QƏDİM VƏ QƏDİM DÖVLƏTLƏR

9. Manna dövlətinin yaranması və yüksəlişi	44
10. Mannanın xarici siyasəti	48
11. Mannanın süqutu	52
12. Mannanın şəhərləri. Mədəniyyət	55
13. Azərbaycan Midiya və Əhəmənilər imperiyası dövründə	62
14. Atropatena dövləti	67
15. Atropatenanın qonşu dövlətlərlə münasibətləri	72
16. Atropatena mədəniyyəti	75
17. Albaniya dövlətinin yaranması	80
18. Albaniyada əhalinin təsərrüfat həyatı. Şəhərlər	84
19. Albanların yadellilərə qarşı mübarizəsi	89
20. Albaniya mədəniyyəti	93

III. AZƏRBAYCAN TORPAQLARI SASANİLƏR İMPERİYASININ TƏRKİBİNDƏ

21. Azərbaycanda feodal münasibətlərinin bərqərar olması.....	98
22. Atropatena Sasanilər imperiyasının tərkibində.....	102
23. Albaniya Sasanilər imperiyasının tərkibində.....	107
24. Albaniya V–VI əsrlərdə	110
Ən mühüm tarixi hadisələr.....	114
Azərbaycan tarixinə dair qısa öçerklər	120
Atropatena dövlətinin Azərbaycan tarixində yeri və rolu	131
Qədim dövr abidələrinin xəritələri.....	137
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	141

I. İBTİDAİ İCMA QURULUŞU

1. AZƏRBAYCAN QƏDİM ÖLKƏDİR

İbtidai insanlar, mağara, ulu icma, mənimsəmə təsərrüfatı

Zaman və hadisələr. Siz 6-cı sinifdən etibarən doğma Azərbaycanımızın tarixini ən qədim dövrlərdən başlayaraq sistemli şəkildə öyrənməyə başlayırsınız.

Azərbaycanın qədim tarixi arxeoloji və yazılı qaynaqlar əsasında öyrənilir. Tarixi hadisələrin zamanını bilmədən ölkəmizin tarixi barədə ardıcıl təsəvvür yaratmaq mümkün deyil. Tarixi hadisələrin zamanını ardıcılıqla öyrənən köməkçi elm xronologiya adlanır. Xronologiya yunan sözüdür. “Xronos” – zaman, “loqos” – elm deməkdir.

Tarix müəyyən bir başlanğıc anından hesablanır. Bu başlanğıc anı həqiqi və əfsanəvi tarixi hadisə ilə bağlı ola bilər. Belə başlanğıc anı və ya nöqtəsi **era*** adlanır. Tarixi hesablama həmin başlanğıc nöqtəsindən həm qədimə, həm də indiki dövrə doğru aparılır. Başlanğıc nöqtəsinə qədər hadisələrdən danışarkən “eradan (yaxud miladdan) əvvəl” sözləri işlədilir.

Hazırda bir çox dünya ölkələri kimi Azərbaycan Respublikasında da miladi təqvimdən istifadə edilir. Bu təqvim xristian dininin yaranması ilə bağlıdır. Xristianlığın peyğəmbəri

*Era – il hesabının başlandığı zaman, tarixin başlanğıcı

İsanın anadan olduğu gündən başlayan era müsəlman aləmində milad (yəni “anadanolma”) adlanır.

Bir çox müsəlman ölkələrində Hicri təqvimdən istifadə olunur. **Hicrət** sözünün mənası “köçmək” deməkdir. Bu təqvim islam dininin banisi Məhəmməd peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə köçdüyü ildən başlayır. Həmin hadisə miladi təqvimin 622-ci ilində baş vermişdir. Hicri təqvimi ilə başlanan vaxta Hicri era da deyilir.

Siz 6-cı sinif Azərbaycan tarixini öyrənməyə başlayarkən əvvəlcə ən qədim dövrlərdə ölkəmizin ərazisində yaranmış ibtidai icma quruluşu ilə tanış olacaq, onun inkişaf mərhələlərini maddi və yazılı mənbələr əsasında izləyəcəksiniz.

Azərbaycanın hər qayasında, hər daşında babalarımızın izi var. Biz bu izləri öyrənməyə, əcdadlarımızın əsrlərlə yaşatdığı dövlətçilik ənənələrimizi qorumağa borcluyuq. Azərbaycan tarixi fənni öz ana yurdumuzun tarixini öyrətməklə yanaşı, həm də sizin vətənpərvər gənclər kimi böyüməyinizə kömək edəcəkdir.

Qədim dövr	
 2 mln. il əvvəl	Minilliklər ... 100 ... 40 ... 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1
	Əsrlər 1 2 3 4 5 6
	Eradan əvvəl (e.ə.) Bizim era (b.e.)

Azərbaycan ərazisində ilk insan dəstələrinin yaranması. Azərbaycan dünyanın ən qədim mədəniyyət ocaqlarından biridir. Ölkəmizin ərazisi Yer kürəsində ibtidai insanın formalaşdığı ərazilər sırasına daxildir. Azərbaycan ərazisində torpağın çox qədim dövrlərə aid qatlarında heyvan və bitki qalıqları tapılmışdır.

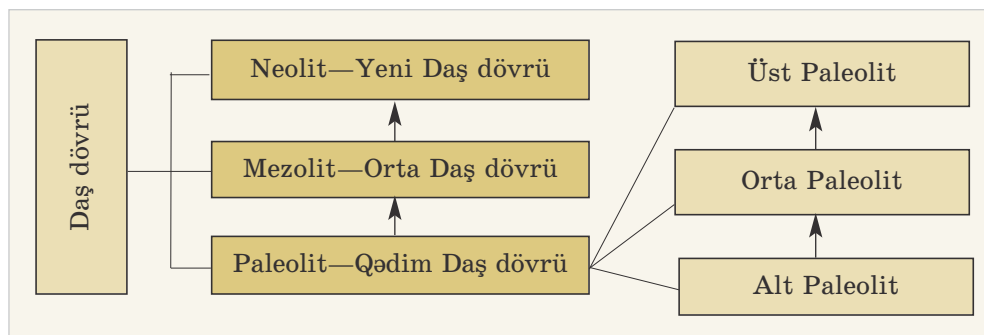
Azərbaycan ərazisində iqlim şəraiti müxtəlif bitki və heyvanların yaşaması üçün əlverişli olmuşdur.

Azərbaycanda insanın meydana gəlməsi və yaşaması üçün əlverişli təbii mühit şəraiti yaranmış, bu ərazilərdə ilk insanlar məskən salmışlar. İlk insan dəstələri Azərbaycan ərazisində təxminən 2 milyon il əvvəl meydana gəlmişdir.

İbtidai icma quruluşunun inkişaf mərhələləri. Ulu icmanın mövcud olması ilə Azərbaycan ərazisində ibtidai icma quruluşu yaranmışdır. İnsan cəmiyyətinin tarixində ibtidai icma quruluşu çox uzun bir dövrü əhatə edir. Alimlər ibtidai icma quruluşunu əmək alətlərinin hazırlandığı materiala görə şərti olaraq üç dövrə bölür: **Daş dövrü, Tunc dövrü və Dəmir dövrü**. İbtidai icma quruluşunun ən qədim dövrü Daş dövrüdür. Daş dövrü üç xronoloji inkişaf mərhələsindən keçmişdir:

Azərbaycan ərazisində ən qədim dövrlərdə təbii iqlim şəraitinin necə dəyişdiyini müəyyən edin.

Tarixdə **Eneolit*** dövrü adlanan bir dövr də vardır ki, bu, Daş dövründən metaldan istifadəyə keçid kimi qiymətləndirilir.

***Eneolit** — “eneos” latınca mis, “litos” yunanca daş deməkdir.

Ermənistanın işğalı altından azad olan torpaqların bugünkü tarixi abidələrə təsirini müəyyən edin.

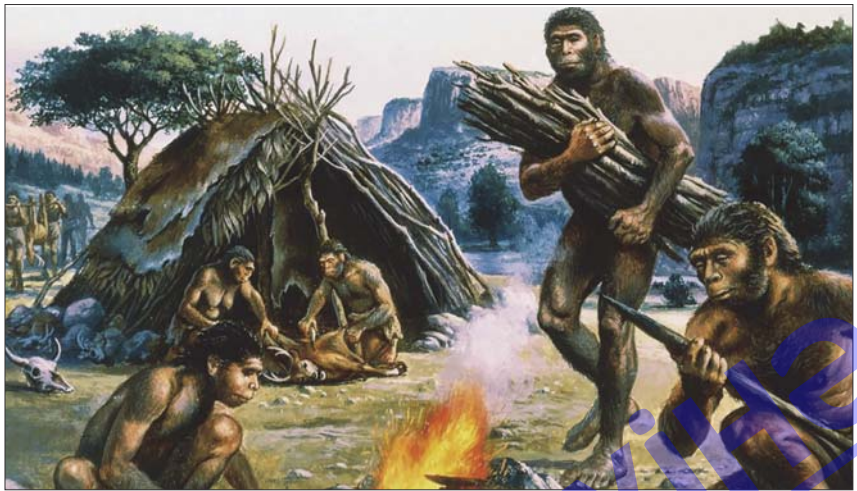
Azərbaycan ərazisinin qədim insan məskəni olduğunu onun təbii-coğrafi şəraiti ilə əlaqələndirin.

Qədim insanların
odla ilk
tanışlığı

“Alt Paleolit dövrü”. Paleolit dövrünün ilk mərhələsi Alt Paleolit ilk insan tipinin — **“bacarıqlı insan”**ın yaranması ilə başlamışdır. Paleolit dövrünün bu mərhələsi **100 min il** əvvələ qədər davam etmişdir. “Bacarıqlı insan”lar iki ayaq üstündə, əyilərək hərəkət edə bilir, sadə işlər görürdülər. Daşdan, ağacdan, sümükdən əmək alətləri hazırlamağı bacarırdılar.

Ulu icma. Qədim insanlar çayların, göllərin kənarında, şirin su qaynaqlarına yaxın yerləşən mağaralarda məskən salırdılar. Təbii mağaralar insanları soyuqdan, küləkdən, yağışdan qoruyurdu.

Təbiət hadisələri və vəhşi heyvanların hücumları qarşısında aciz qalmış ibtidai insanlar kortəbii şəkildə birləşir, dəstələr və kiçik qruplar — icmalar halında yaşayırdılar. Bu ilk insan kollektivləri **ulu icma** hesab edilir. Ulu icma daimi olmurdu: tez-tez dağılır və yeniləri yaranırdı.

Mənimsəmə təsərrüfatı. Odlə tanışlıq. İlk vaxtlar ibtidai insanlar özləri hələ heç nə hazırlaya bilmirdilər. Onlar meşələrdən hazır məhsulları — meyvə, giləmeyvə, bitki kökləri toplayıb yeyirdilər. İbtidai insanlar təbiətin hazır məhsullarını mənimsəyir, **ovçuluq** və **ygıçılıqla** (yem toplama) məşğul olurdular. Belə təsərrüfat **mənimsəmə** (istehlak) **təsərrüfatı** adlanır.

Qış aylarında havalar soyuyanda, meyvə və giləmeyvə qurtaranda qədim insanlar soyuq və aclıqla üz-üzə qalırdılar. Əlverişsiz şərait onları yaşamaq uğrunda mübarizə aparmağa vadar edirdi. Bu mübarizədə ibtidai insanlar yeni-yeni bacarıqlara yiyələnirdilər. Beləliklə, onlar ilk əmək alətlərini hazırlamağı, çaylardan balıq tutmağı, nəhəng heyvanları ovlamağı öyrəndilər. Qədim insanların ilk əmək alətləri **sivri daş**, **yerqazan çubuq** və **dəyənək** olmuşdur.

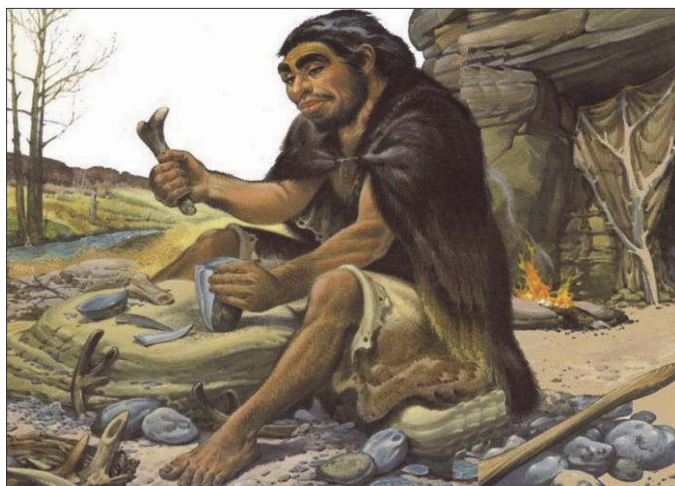
Qədim insanların həyat tərzini təsvir edin.

“Ulu icma və mənimsəmə təsərrüfatı” anlayışlarını izah edin.

İbtidai insanların heyvanlar aləmindən ayrılması amillərini izah edin.

Qədim insanların ilk əmək alətləri ilə tanışlığı

Minilliklər keçdikcə insanlar fiziki və əqli cəhətdən inkişaf edir, onların həyat tərzı və məişəti dəyişirdi. İlk vaxtlar insanlar ildırım çaxması və ya günəş istiliyi ilə maddələrin yanması nəticəsində əmələ gəlmiş təbii oddan istifadə edirdilər. Onlar soyuqdan, vəhşi heyvanlardan qorunmaq, ovladıqları heyvanların ətinı bişirmək üçün odu sönməyə qoymurdular. İnsanların bu ilkin vərdişləri, əmək alətləri hazırlamaları onları heyvanlar aləmindən ayırırdı.

1. Azərbaycanda ilk insan dəstələrinin meydana gəldiyi şəraiti təsvir edin.
2. İbtidai icma quruluşunun şərti olaraq hansı səbəbdən dövrlərə bölündüyünü izah edin.
3. İbtidai icma quruluşunun ilk dövrünün Daş dövrü olduğunu əsaslandırın.

“Azərbaycanın ərazisində ən qədim insan məskənləri” adlı araşdırma apararaq təqdimat hazırlayın.

2. AZƏRBAYCAN ƏRAZISİNDƏ İLK İNSAN MƏSKƏNLƏRİ

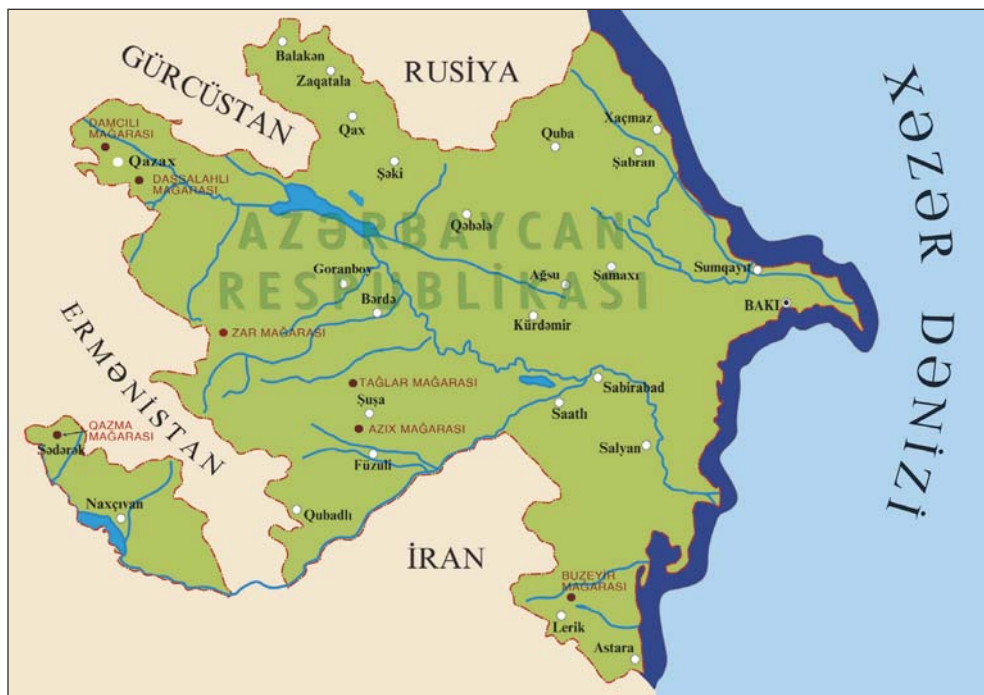
“Bacarıqlı insan”, Quruçay mədəniyyəti, “Azıx adamı”

Azərbaycan ərazisində Alt Paleolit dövründə yaşamış insanların həyat tərzı Quruçay vadisində, **Azıx mağarasından** əldə edilən materiallar əsasında öyrənilmişdir. Ona görə də burada formalaşan mədəniyyət **Quruçay mədəniyyəti** adlanır.

O dövrdə Quruçay vadisində iqlim indikindən isti və rütubətli idi. Burada isti və rütubətsevən bitkilər üstünlük təşkil edirdi.

Azıx mağarasının girişı

Azərbaycanın müasir xəritəsində
Azıx mağarasının yerləşdiyi ərazi

*Azıx mağarası-
nın tarixi abidə və
maddi mənbə kimi
əhəmiyyətini müəy-
yənləşdirin.*

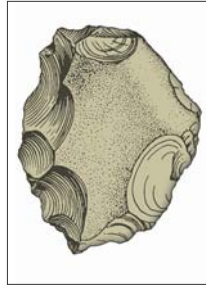

*Azıx sakinləri-
nin həyat tərzini
və əmək alətlərini
təsvir edin.*

Dağətəyi sahələrdə seyrək meşələr yayılmışdı. Bu yerlərin təbiəti ibtidai insanlara müxtəlif heyvanları ovlamağa və yeməli bitkilər toplamağa əlverişli imkan yaradırdı.

Quruçay ibtidai insanlar üçün əsl həyat mənbəyi idi. Orada müxtəlif alətlər hazırlamaq üçün zəngin xammal — çaydaşları vardı. Qədim insanlar əmək alətləri hazırlamaq üçün daşları məhz Quruçaydan toplayırdılar.

Azıx mağarası. Azıx mağarası Azərbaycan Respublikasının Qarabağ bölgəsində, Xocavənd rayonu ərazisində, Füzuli şəhəri yaxınlığında yerləşir. Bu mağara nəinki Azərbaycanda,

Azıx mağarasından tapılmış daş alətlər

bütün dünyada indiyə qədər aşkar edilmiş ən qədim insan məskənlərindən biri hesab olunur.

Qədim Azıx sakinləri əvvəl Quruçay dərəsinin kənarlarında məskən salmışlar. İqlim soyuqlaşanda isə onlar mağaraya köçmüş və mağaradan daimi yaşayış yeri kimi istifadə etməyə başlamışlar.

Azıx sakinləri oda çox erkən yiyələnmiş, onu uzun müddət ərzində mühafizə etməyi bacarmışlar. Mağarada aşkar olunmuş **700 min il** bundan əvvələ aid ocaq qalıqları bunu təsdiq edir.

Azıx sakinləri ovçuluqla məşğul olmuşlar. Ovçuluq onları həm yeməklə, həm də geyimlə təmin edirdi.

Azıx mağarasından tapılan ən qədim dövrə aid alətlər adi çay daşlarından hazırlanmışdır. Əmək alətləri içərisində əsas yeri kobud çapma alətləri tutur. İbtidai insanlar bu alətlərdən ovladıqları heyvanların ətinə kəsmək (parçalamaq) üçün istifadə edirdilər. Azıx mağarasından nəslə kəsilməmiş müxtəlif vəhşi heyvanların sümükləri də aşkar edilmişdir.

Qədim dövrün öyrənilməsində maddi mənbələrin rolunu izah edin.

Məmmədli Hüseynov

Azıxantropun alt çənə sümüyünün qalığı

Alt Paleolitın sonunda əmək alətlərinin yeni növləri meydana gəlmişdir. Həmin alətlər asan parçalanan çaxmaqdaşı və **dəvəgözündən*** hazırlanırdı. Qədim insanlar çaxmaqdaşı və dəvəgözündən qopardıqları qəlpələrdən kəsici alətlər düzəldirdilər.

“Azıx adamı”. 1968-ci ildə tarixçi alim Məmmədli Hüseynov Azıx mağarasından ibtidai insanın alt çənə sümüyünün qalığını tapmışdır. Alimlər Azıx mağarasında yaşamış həmin ibtidai insanı **Azıxantrop**, yəni “Azıx adamı” adlandırmışlar. Azıxantrop **350–400 min il** bundan əvvəl yaşamışlar.

Azıx mağarası. Mağara Quruçayın sol sahilində yerləşir. O dəniz səviyyəsindən 900 metr yüksəklikdə, Xocavənd rayonu ərazisində, Füzuli şəhərindən 16 km şimal-qərbdə, Tuğ çökəkliyində yerləşir.

1960–1986-cı illərdə mağarada tədqiqat işləri aparılıb, 10 arxeoloji təbəqə öyrənilmişdir. 6 mindən artıq daş məmulatı və 700 mindən çox ovlanmış heyvan sümüyü tapılmışdır. Daş məmulatı içərisində əsas yeri əmək alətləri tutur. Mağaranın VII–X təbəqələrinin daş məmulatı içərisində kobud əl çapacaqları, kubvari alətlər, qaşovlar və s. əldə olunmuşdur.

Azıx sakinləri əmək alətləri hazırlamaq üçün Quruçaydan təbii çay daşlarını toplayıb mağaraya gətirmişlər. Ulu sakinlər Quruçay dərəsində həm də ovçuluqla məşğul olmuşlar.

Mağaradan tapılmış qədim insan çənəsi 18–22 yaşlı qadına məxsus olmuşdur.

Daş məmulatı içərisində 3–4 kq ağırlığında olan kobud daş alətləri daha çox diqqəti cəlb edir. Orada açılan ocaq yeri, ətrafındakı tikinti üslubunda qoyulan daşlar, küncdə qaranlıq yerdə qoyulan, üzəri xətlər çəkilmiş ayı kəllələri Paleolit dövründə Azıx sakinlərinin həyatından bizə zəngin məlumatlar verir.

*Dəvəgözü — vulkanik şüşə

Azıx mağarasından üzərində müxtəlif işarələr cızılmış ayı kəllələri tapılmışdır. Alimlər bunu Azıx adamlarının ilkin dini ayinləri və heyvanlara inamı ilə bağlayırlar.

Alimlər Azərbaycanın *Qarabağ, Naxçıvan bölgələrində, Qazax, Lerik rayonlarının ərazilərində* qədim insan məskənləri aşkar etmişlər. Bu məskənlərdən qədim əmək alətləri, silahlar, ibtidai insanın ovladığı müxtəlif heyvanların sümükləri tapılmışdır.

1. “Bacarıqlı insan”ın nəyə qadir olduğunu təsvir edin.
2. Azərbaycanda Alt Paleolit dövründə formalaşmış mədəniyyəti nə üçün “Quruçay mədəniyyəti” adlandırıldığını əsaslandırın.
3. Alt Paleolit dövrü insanların əmək alətlərini sadalayın.
4. Azıx adamının məişətini təsvir edin.
5. Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş qədim insan məskənlərinin yerini xəritədə (səh.136) müəyyən edin.

“Milli-mənəvi dəyərimiz — Azıx mağarasının erməni işğalından azad olunması” başlıqlı mətn tərtib edin.

3. AZƏRBAYCAN ORTA VƏ ÜST PALEOLİT DÖVRÜNDƏ

“Neandertal insan”, “Homo sapiens”, anaxaqanlıqı

Orta Paleolit dövrü insanlarını təsvir edin.

Bu dövrdə insanların yanında əşyaların tapılması onların inamının yarandığını göstərir.

“Neandertal insan”. Alt Paleolit dövründən sonra, yəni **100 min il bundan əvvəldən Orta Paleolit** dövrü başlamışdır. Bu dövr **eramızdan 35 min il əvvələ qədər** davam etmişdir.

Orta Paleolit dövründə insan məskənləri çoxalmış, **“neandertal”** tipli insanlar yaranmışdır.

***Neandertal** – Almaniya da yer adıdır. Burada Orta Paleolit dövründə yaşamış ibtidai insanın kəllə sümüyü tapılmışdır. Alimlər bu insanı “neandertal” adlandırmışlar.*

Neandertal insanların düşərgəsi

İnsanlar əsasən, maral, ayı, vəhşi at, dağkeçisi ovlamış, yığıcılıqla məşğul olmuşlar.

Orta Paleolitdə insanlar çaxmaqdaşını bir-birinə vurmaqla süni yolla od əldə etməyi öyrəndilər.

Azərbaycanda Orta Paleolit dövrü Qarabağdakı Azıx, Tağlar, Zar, Qazaxdakı Daşsalahlı, Naxçıvandakı Qazma və s. mağaralar əsasında öyrənilmişdir.

“Ağıllı insan”. E.ə. XXXV – XII minilliklər arasında Azərbaycan ərazisində **Üst Paleolit** dövrü mövcud olmuşdur. Bu dövrdə iqlim mülayimləşmiş, bitki və heyvanat aləmində xeyli dəyişikliklər baş vermişdi.

Üst Paleolitdə insanlar, əsasən, mağaralarda, qazmalarda və yerüstü komalarda yaşayırdılar. Onlar hazırladıqları daş alətlərin bir çoxuna sümük və ya ağacdən dəstək də düzəldirdilər.

Orta Paleolit dövründə ibtidai insanların həyatında hansı dəyişikliklər baş verdi? İzah edin.

Odun süni yolla əldə edilməsinin əhəmiyyətini izah edin.

Qədim insanların
odu əldə etməsi

Qazma mağarası
(Naxçıvan)

Daş alətlərlə yanaşı, sümükdən hazırlanmış biz, bıçaq, qarmaq, süngü, iynə və s. alətlərdən də istifadə edilirdi.

Zar mağarası (Kəlbəcər)

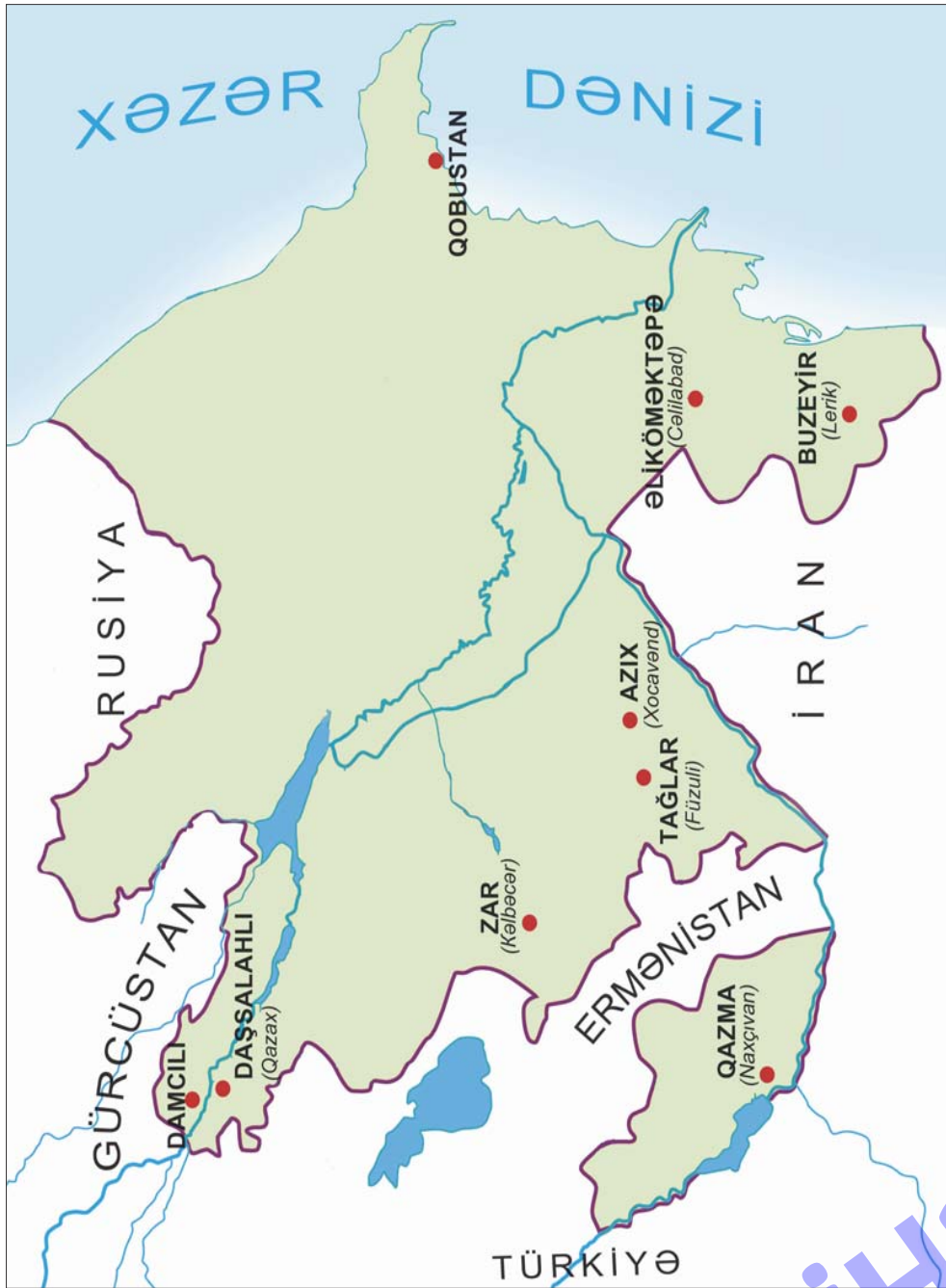
Üst Paleolitdə əqli və fiziki cəhətdən kamilləşmiş müasir insan tipi yarandı. Bu insan tipi **“ağıllı insan”** (Homo sapiens) adlanır. Bu insanlar artıq məqsədyönlü fəaliyyət göstərirdilər: çayın o biri sahilinə keçmək üçün ağacların gövdəsini kəsir, bir-birinə bağlayır, salları düzəldirdilər. Bir-birlərini işarələrlə (əl, dodaq hərəkətləri)

başla salırdılar.

“Ağıllı insan”ın neandertallardan əsas fərqi izah edin.

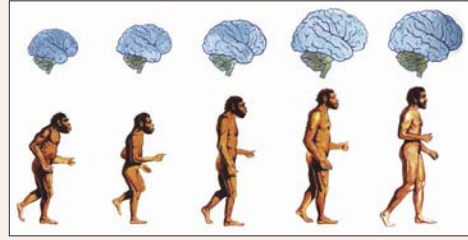
Əmək fəaliyyəti genişləndikcə insanların şüuru inkişaf etdi. Bu inkişaf nəticəsində Üst Paleolitdə səsli nitq yarandı. Səsli nitq ilk vaxtlar tək-tək sadə ifadələrdən ibarət idi. Belə ifadələr zaman keçdikcə çoxaldı və rabitəli nitq meydana gəldi. Nitq ən əlverişli ünsiyyət vasitəsi oldu.

Müasir Azərbaycan ərazisində Daş dövrü
yaşayış məskənləri

“Ağıllı insan”ın beyni “neandertal”ın beynindən iki dəfə böyük idi.

Ulu icma ilə qəbilə icmasını müqayisə edin.

Üst Paleolitdə səsli nitq necə yaranmışdır?

Anaxaqanlıq. Bu dövrdə ulu icmanı *qəbilə icması* əvəz etdi. Qəbilədə insanlar qan qohumluğu əsasında ana xətti ilə birləşirdilər. Qəbilənin həyatında qadın mühüm rol oynayırdı. Uşaqların qayğısına qalmaq, giləmeyvə və ya bənə bitkilər toplamaq, odu qoruyub saxlamaq, yemək hazırlamaq və s. qadınların işi idi. Qəbilə icmasında insanlar ana xətti ilə birləşdiyinə görə bu dövr *anaxaqanlıq* (matriarxat) dövrü adlanır.

Üst Paleolitdə daş və sümük üzərində işlənmiş incəsənət nümunələri meydana gəlməyə başlamışdır.

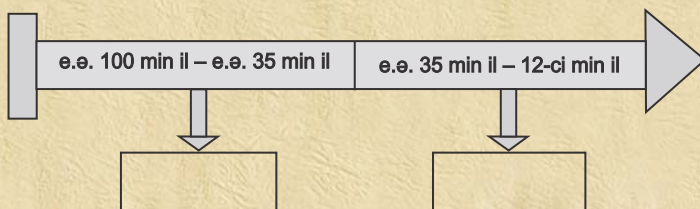
Sümükdən kəsici alət

Daş əmək alətləri

1. Orta Paleolit dövründə yaşayan insanların həyat tərzini təsvir edin.
2. Qəbilə icmasının xüsusiyyətlərini müəyyənənləşdirin.
3. “Anaxaqanlığı dövrü” xüsusiyyətlərini sadalayın.
4. Daş əmək alətləri və oddan istifadənin mahiyyətini izah edin.
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

İbtidai insanın bir günlük həyatını təsvir edərək esse yazın.

4. MEZOLİT — ORTA DAŞ DÖVRÜ

Ox və kaman, ibtidai əkinçilik, ibtidai maldarlıq, mikrolit alətlər

Qədim ovçular

Mezolit dövrü
ovçusu

Ox və kamanın ixtirası. *Mezolit* və ya Orta Daş dövrü **e.ə. XII — VIII minillikləri** əhatə edir. Mezolit dövründə insanlar hələ də qəbilə halında yaşayır, mənimsəmə təsərrüfatı ilə məşğul olur, hər şeyi təbiətdən hazır alırdılar. İlk dövrlərdə qədim insanların özünəməxsus ov üsulu var idi. Onlar nəhəng vəhşi heyvanları qovur, üzərini ağac budaqları ilə örtükləri xəndəklərə salırdılar. Sonra isə xəndəyə düşmüş heyvanları ağac və daşdan hazırlanmış alətlərin köməyi ilə ovlayırdılar. Bəzən tələ istiqamətində getməyən heyvanlar ibtidai insanı yaralayır, hətta həlak edirdilər.

Mezolit dövründə insanlar **ox** və **kamanı** yaratdılar. Onlar kamanı və oxu ağac budaqlarından hazırlayır, oxa çaxmaqdaşından iti uc-

luq b rkidirdil r. Ox ucluęu kimi řıřuclu sümükdən də istifadə edilirdi. İbtidai ovęular bu silahın köməyi ilə heyvanları uzaę məsafədən ovlayırdılar. Belə ov onlar  c n daha təhlükəsiz idi. İnsanlar ox v  kamanla çoxlu heyvan ovlayır, qida ehtiyatlarını artırırđılar.

 kinęiliyin v  maldarlıęın yaranması. İlk  kinęilik v rdiřleri Mezolit dövründə yaranmıřdır. Yıęıcılıqla m řę l olan qadınlar toxumların yerə d ř b yenidən c c rdiyini, b y d y n  m řahid  edirdilər. Onlar aęacla, s m kl  və ya sivri dařla torpaęı yumřaldıb ehtiyat saxladıqları yabanı bitki toxumlarının bir hissəsini basdırırdılar. Bu yolla ibtidai insanlar özləri məhsul istehsal edirdilər. Bu, * kinęiliyin* meydana gəlməsi  c n bařlangıç oldu.

İnsanlar heyvanları Mezolit dövründə  hlil řdirm y  bařladılar.  hlil řdiril n ilk heyvan

Damcılı maęarası
(giriři v  i arisi)

Mezolit dövründə ibtidai insanların ov üsulunu təsvir edin.

Yallı rəqsini əks etdirən təsvir
(Qobustan)

Ovçuluq və balıqçılığa dair təsvir
(Qobustan)

it olmuşdur. Sonralar insanlar başqa heyvanları da əhliləşdirdilər və bəsləyərək çoxaltdılar. Beləliklə, **maldarlığın** əsası qoyuldu.

Mezolit dövründə mənimləmə (istehlak) təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçidin əsası qoyuldu. Əvvəllər təbiətin hazır nemətlərindən istifadə edən insanlar indi onları özləri istehsal etməyə başladılar. Onlar müxtəlif ölçülü kəsici daş alətlər, heyvan ovlamaq üçün cürbəcür vasitələr hazırlayırdılar. Torpağı yumşaldaraq topladıqları toxumları səpir, yenidən məhsul alırdılar. Soyuqdan qorunmaq üçün ovladıqları heyvanların dərisindən özlərinə geyim hazırlayırdılar.

Mezolit dövrünün əmək alətləri. Azərbaycanda Mezolit dövrü Bakı yaxınlığındakı **Qobustan** və Qazaxdakı **Damcı** mağaraları əsasında öyrənilmişdir.

Qobustandakı Mezolit yaşayış yerlərindən çaxmaqdaşı və sümükdən düzəldilmiş əmək alətləri aşkar edilmişdir. Həmin dövrdə insan-

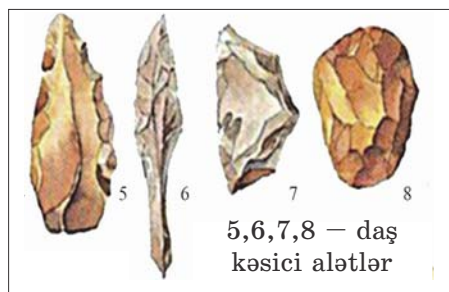

Mezolit dövrünün əmək alətlərini Paleolit dövrünün əmək alətləri ilə müqayisə edin.

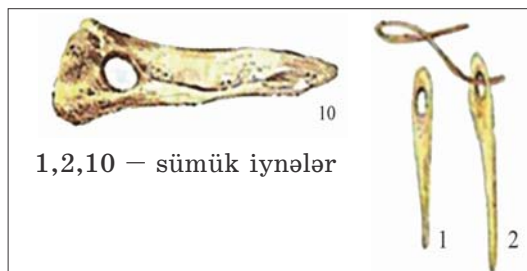
Sümük və daşdan hazırlanmış əmək alətləri:

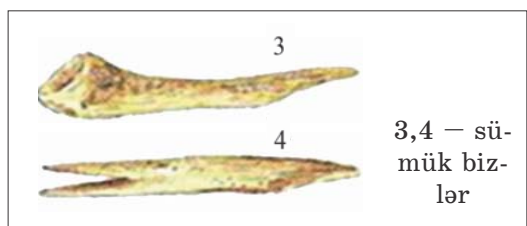
9 — sümük harpun

5,6,7,8 — daş kəsici alətlər

1,2,10 — sümük iynələr

3,4 — sümük bizlər

lar kiçikölçülü — **mikrolit** əmək alətlərindən istifadə etmişlər. Onlar həndəsi formalı kəsici alətlər idi. İnşallah sümükdən biz, ox ucu, habelə balıq ovlamaq üçün istifadə olunan alət — harpun düzəldirdilər. Bu alətlərdən ovçuluq, balıqçılıq və yığıcılıqda istifadə edirdilər.

Mezolit dövründə incəsənət və dini görüşlər.

Qobustan qayalarında Mezolit dövrü insanlarının gündəlik məişətini, ov səhnələrini əks etdirən rəsmlər həkk olunmuşdur. Burada kişi, qadın, uşaq və müxtəlif heyvan rəsmləri təsvir edilmişdir. Bunlar Mezolit dövründə incəsənətin inkişaf etdiyini göstərir.

Qobustandakı Mezolit dövrünə aid qəbirlərdən birində müxtəlif məişət əşyaları və ibadətə bağlı iri daş **büt*** tapılmışdır. Bu, onu göstərir ki, Mezolit dövrünün insanları dəfn zamanı ölümlərin yanına müxtəlif məişət əşyaları qoy-

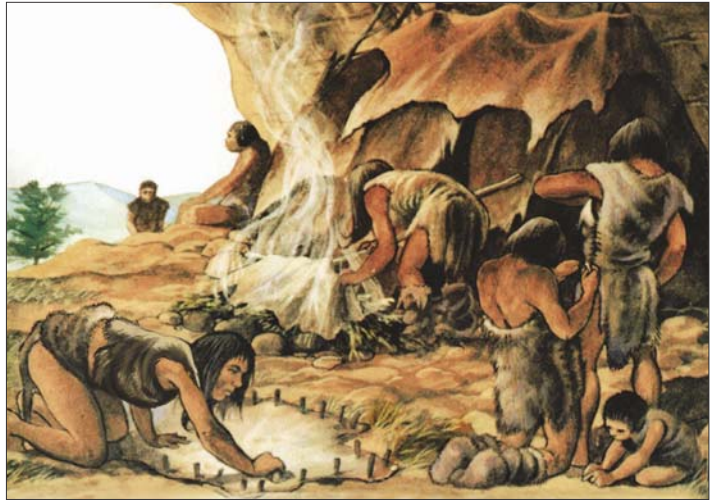

Mezolit dövründə formalaşan ibtidai incəsənət nümunələrini təsvir edin.

***Büt** — ibadət edilən heykəl

Mezolit dövrünün insan məskənlərini və əhalinin məşğuliyyətini müəyyən-ləşdirin.

Mezolit dövrü düşərgəsi

muşlar. Onlar inanırdılar ki, dəfn edilən insanlar ölümündən sonra da bu əşyalardan istifadə edirlər.

1. Mezolit dövründə qədim insanların ən böyük nailiyyətlərini müəyyən-ləşdirin.
2. “Mənim səmə (istehlak) təsərrüfatı” ilə “istehsal təsərrüfatı”nı müqayisə edin.
3. Mezolit dövründə yaşayan insanların əmək alətlərini sadalayın.

“Qobustan qayaüstü təsvirləri” adlı esse yazın.

5. NEOLİT VƏ ENEOLİT DÖVRÜ

Neolit, toxa əkinçiliyi, möhrə, oxra

Neolit dövrü. Toxa. E.ə. VIII–VI minilliklərdə ibtidai cəmiyyətin tarixində **Neolit** dövrü mövcud olmuşdur. Bu dövrdə əhali oturaq həyata keçmişdi. Onların əkinçilik vərdişləri xeyli inkişaf etmişdi. İnsanlar torpağı **toxa*** ilə yumşaldırdılar. Əkin və biçin işlərində çaxmaqdaşından və dəvəgözü daşından hazırlanmış alətlərdən istifadə edirdilər.

Tovuz rayonundakı Göytəpə yaşayış yerindən iribuynuzlu heyvanın çənə sümüyündən düzəldilmiş maraqlı bir oraq tapılmışdır. Qədim ustalar sümüyün içərisinə maili xətt boyunca çaxmaqdaşından kəsici qəlpələr bərkətməmişlər.

Neolit dövründə insanlar əkinçilikdən başqa maldarlıqla, ovçuluq və balıqçılıqla da məşğul

Neolit dövrünə aid **həvəngdəstə***

Çaxmaqdaşından hazırlanmış kəsici alət

Heyvanın çənə sümüyündən hazırlanmış oraq

Dən daşı*

Sürtgəc daşı

* **Həvəngdəstə** — müxtəlif maddələri əzmək üçün alət

* **Toxa** — yeri yumşaltmaq üçün ucuna daş, sümük bərkidilmiş ayrı ağac

* **Dən daşı** — taxılı əzmək üçün alt daş, sürtgəc kimi isə üst daş

* **İy** — ip əyirmək üçün istifadə olunan ucu şiş sümük alət

İbtidai cəmiyyətin həyatındakı hansı dəyişiklikləri “Neolit inqilabı” adlandıırırlar? Araşdırıb müəyyən edin.

Neolit dövrünə aid yaşayış evinin qalıqları

olurdular. Sənət sahələri inkişaf etmişdi. Dulusçular saxsı qablar hazırlayırdılar. Ustalar daş alətləri cilalamağı və deşməyi öyrənmişdilər. Toxuculuq yaranmış və inkişaf etmişdi. Toxucular sümükdən hazırlanmış **iydən*** istifadə edirdilər.

Neolit dövründə insanların fəaliyyət sahələri genişləndi. İstehsal təsərrüfatı inkişaf etdi. Yeni istehsal növləri (dulusçuluq, dəriişləmə, toxuculuq – yundan və bitki lifindən məmulat hazırlama və s.) meydana gəldi. Bu isə həm əmək fəaliyyətinin, həm də düşünmə qabiliyyətinin inkişafına kömək edirdi. Bu dəyişiklikləri “**Neolit inqilabı**” adlandıırırlar.

Eneolit dövrü. Misin kəşfi. Eneolit dövrü **e.ə.VI – IV minillikləri** əhatə edir. Bu dövrdə insanlar ilk dəfə metalla – mislə tanış ol-

* İy – ip əyirmək üçün istifadə olunan ucu şış sümük alət

Od müqəddəsliyi, oda inam insanların həyatında mühüm yer tutmuşdur. İstər soyuqdan, istərsə də vəhşi heyvanlardan qorunmaq üçün qədim insanlar od ətrafında dairə vuraraq mühafizə olunmuşlar. Bu fikir onların çiy kərpicdən, daşdan inşa etdikləri tikinti qurğularının formasında öz əksini tapmışdır. Neolit, eneolit, eləcə də erkən tunc dövründə (ilk zamanlar) insanların yaşayış evləri məhz dairəvi formada tikilmişdir.

Dairəvi evlərin bərpa edilmiş görünüşü

muşlar. Lakin bu dövrdə misdən geniş istifadə olunmamışdır. Çünki mis yumşaq olduğundan ondan hazırlanan alətlər tez xarab olub sıradan çıxdı. Ona görə də təsərrüfatda, məişətdə yenə də, əsasən, daş alətlərdən istifadə olunurdu.

Eneolit dövründə insanların təsərrüfat həyatı. Eneolit dövründə yaşayış məskənləri çay kənarında, əkinçilik və maldarlıq üçün əlverişli yerlərdə salınırdı. Eneolit dövründə Azərbaycan ərazisində, əsasən, dairəvi yaşayış evləri və təsərrüfat tikililəri inşa edilirdi. Çiy kərpic və **möhrədən*** inşa edilən evlərdə ailələr birgə yaşayır, icma torpağında birgə çalışırdılar. Onlar ümumi məhsul bölgüsündən aldıkları pay hesabına dolanırdılar.

Eneolit dövründə toxa əkinçiliyi inkişaf etdi. Əkinçilər taxılı kəsici daş lövhələrdən ha-

***Möhrə** — tərkibinə saman qatılmış gil, palçıq

Daş əmək alətləri

zırlanmış oraqla biçir, taxıl ehtiyatını iri saxsı küplərdə saxlayırdılar.

Maldarlıq təsərrüfatı da inkişaf etmişdi. Təsərrüfatlarda qaramal və **davar*** bəslənirdi. Eneolit dövründə bizə məlum olan ev heyvanlarının əhliləşdirilməsi artıq başa çatmışdı. Əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatı inkişaf etmişdi.

Eneolit dövrünün əvvəlində qadının mövqeyi hələ də möhkəm idi. O, nəslin yaradıcısı, ailə və qəbilə ocağını mühafizə edib saxlayan, bərəkət, əmin-amanlığı qoruyan müqəddəs varlıq hesab edilirdi.

Dulusçuluq məmulatları

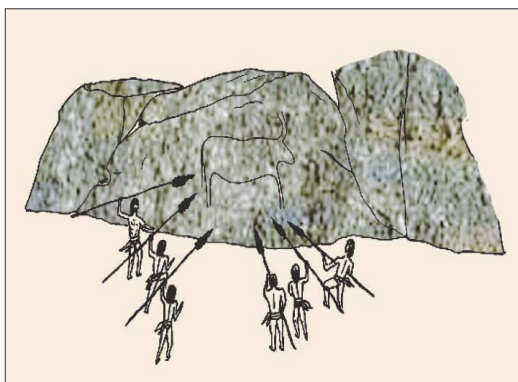
***Davar** — qoyun-keçi

Eneolit dövründə sənətkarlıq və dini görüşlər. Eneolit dövrü əhalisinin həyatında sənətkarlıq mühüm yer tuturdu. Sənətkarlar gildən saxsı qablar, daş, sümük və misdən əmək alətləri, məişət və bəzək əşyaları hazırlayırdılar. Naxçıvanda, Qarabağda, Qazaxda və s. abidələrdən Eneolit dövrünə aid sənətkarlıq nümunələri əldə edilmişdir. Neolit dövründə yaranan sənətkarlıq sahələri Eneolit dövründə daha da inkişaf etdi.

Eneolit dövrü əhalisi daha çox bitki lifləri və qamışdan məmulatlar hazırlayırdı. Evlərin döşəmələrinə həsir salınırdı.

Eneolit dövrünün özünəməxsus dəfn mərasimləri olmuşdur. Ölülər yaşayış məskənində, evlərin arasında və içərisində basdırılırdı. Cəsdin üstünə qan (həyat verən) rəmzi sayılan **qırmızı boya** çəkir, yaxud **oxra*** səpirdilər.

Eneolit dövrünün insanları müxtəlif dini ayinlər, **ovsun*** mərasimləri keçirirdi. Qobustandakı qayaüstü rəsmlərin bəziləri bu dövrün ovsun və dini mərasimlərini əks etdirir. Eneolit dövründə yaşamış qədim insanlar inanırdılar ki, bu mərasimlərin köməyi ilə iri heyvanları ovsunlamaq və bu yolla onları daha asan ovlamaq olar.

Ovdan əvvəl öz ovunu ovsunlamağı əks etdirən ov səhnəsi (*Qobustan*)

Eneolit dövrünə xas xüsusiyyətləri söyləyin.

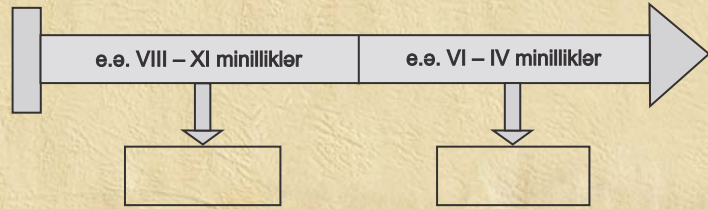
Eneolit dövrü əhalisinə xas olan dini görüşləri təsvir edin.

* **Oxra** — açıq-qəhvəyi rəngli təbii boya

* **Ovsun** — ovçuların — ibtidai insanların mahiyyətini dərk etmədiyi qarşısında aciz qaldığı hadisələrə təsir etmək, dəyişmək, nəhayət, onlara qalib gəlmək istəyindən yaranır.

1. Neolit və Eneolit dövrlərini əhatə edən minillikləri zaman oxunda müəyyənləşdirin.
2. Eneolit dövründə insanların ən böyük kəşfi nə idi?
3. Neolit və Eneolit dövründə insanların həyatındakı yenilikləri müqayisə edin.
4. Neolit dövrünün əsas xüsusiyyətlərini sadalayın.
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

Eneolit dövründə insanların həyat və məişətini təsvir edən esse yazın.

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏRAZISİNDƏ APARILMIŞ ARXEOLOJİ TƏDQİQATLAR
ƏSASINDA DAŞ DÖVRÜ ABİDƏLƏRİNİN XƏRİTƏSİ

6. ERKƏN VƏ ORTA TUNC DÖVRÜ

Xış əkinçiliyi, tayfa, boyalı qablar mədəniyyəti, tayfa itti-fağı

Erkən Tunc dövrü. Birinci böyük ictimai əmək bölgüsünün meydana gəlməsi. Eneolitin sonunda artıq insanlar misin tərkibinə müxtəlif qatqılar əlavə edərək daha möhkəm metal — **tunc** almağı öyrənmişdilər. Əmək alətlərinin, məişət əşyalarının, silahların inkişaf səviyyəsinə görə Tunc dövrü erkən, orta və son inkişaf mərhələlərinə bölünür.

Misi əritmək üçün onu yüksək temperaturda qızdırmaq lazım idi. Misə başqa qarışıqlar qatanda ərimə sürətlənir və tunc alınır. Ustalar daşdan, gildən silah və əşya qalıbları düzəldirdilər. Əridilmiş metalı bu qalıba tökür, istədikləri silahı və başqa əşyaları hazırlayırdılar.

Erkən Tunc dövrü e.ə. IV minilliyin II yarısından e.ə. III minilliyin sonuna qədər davam etmişdir.

Tunc dövrünün erkən mərhələsində toxa əkinçiliyini **xış əkinçiliyi** əvəz etdi. Xış ilə geniş sahələr şumlanır və daha çox məhsul toplanırdı. Əkin sahələri genişlənmiş, süni suvarma sistemi yaranmışdı. Şumlama zamanı qoşqu heyvanlarından istifadə olunurdu. Taxılın biçilməsində artıq tunc oraqlardan da istifadə edilirdi.

Əhali artmış, dağlıq və dağətəyi yerlərdə yaşamağa başlamışdı. Maldarlıq inkişaf etmiş, heyvanların sayı çoxalmışdı. Köçmə maldarlıq

Ağac xış

*Birinci ictimai
əmək bölgüsünün
necə yarandığını
izah edin.*

yarlanmışdı. Mal-qara yaz-yay aylarında dağ çəmənliklərində otarılır, payızda soyuqlar düşəndə **qışlaqlara** qaytarılırdı.

Köçmə maldarlığın inkişafı nəticəsində Erkən Tunc dövründə **birinci böyük ictimai əmək bölgüsü** baş verdi: əkinçilik maldarlıqdan ayrıldı.

İlk Tunc dövrünə aid yaşayış yeri

Ataxaqanlığının və tayfaların yaranması.

Erkən Tunc dövründə fiziki güc tələb edən xış əkinçiliyi, yaylaq maldarlığı yarandı. Kişi əməyinə tələbat artdı. Ona görə də qadının mövqeyi zəiflədi və kişilərin nüfuzu yüksəldi. Bu dövrdə **anaxaqanlığını ataxaqanlığı** əvəz etdi.

İqtisadi sahədə baş verən irəliləyişlər ictimai münasibətlərin də inkişafına səbəb oldu. Erkən Tunc dövründə bir neçə qohum qəbiləni birləşdirən **tayfalar** yarandı. Tayfanı ağsaqqallar idarə edirdilər.

*Ataxaqanlığının
yaranma səbəblərini
müəyyən edin.*

● Erkən Tunc dövrü abidələri

Erkən Tunc dövründə ölüyandırma və kollektiv dəfn adətləri yarandı. Dini ayinlər xüsusi ibadətqahlarda keçirilirdi. Ölülərin yaşayış məskənlərindən kənarda dəfn edilməsinə başlandı. Bəzi qəbirlərin üzərində **kurqanlar*** qurulurdu.

Orta Tunc dövrü. İkinci böyük ictimai əmək bölgüsü. Orta Tunc dövrü *e.ə. III minilliyin sonlarından e.ə. II minilliyin ortalarına qədər* davam etmişdir. Orta Tunc dövründə **ikinci böyük ictimai əmək bölgüsü** baş verdi: sənətkarlıq müstəqil sahəyə çevrildi. Dulusçuluq inkişaf etdi, **boyalı qablar mədəniyyəti** formalaşdı. Dulusçular yaraşıqlı və davamlı (möhkəm) saxsı qablar hazırlaya bildilər. Boyaq maddələrindən aldıkları boyalardan istifadə edərək qabları müxtəlif naxışlarla: insan, heyvan, quş təsvirləri ilə bəzəyirdilər. Bu dövrdə Azərbaycanda Naxçıvan ərazisində və Mil–Qarabağda məharətli ustaların çalışdığı **dulusçuluq ocaqları** mövcud idi.

Orta Tunc dövründə Azərbaycan ərazisində ilkin şəhər məskənləri yarandı. Qarabağda Üzərliktəpə, Naxçıvanda II Kültəpə ilkin şəhər yaşayış məskənlərindən idi.

Sənətkarlığın, əkinçilik və maldarlığın inkişafı mübadilənin daha da genişlənməsinə və ticarətin yaranmasına səbəb oldu. Maldar əhali ət, süd məhsullarını, yun və dərinə taxıla, sənətkarlıq məmulatına dəyişirdi.

Bağçılıq və bostançılıq, üzümçülük və şərabçılıq kimi yeni təsərrüfat sahələri də inkişaf etmişdi.

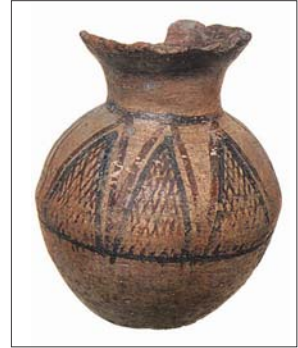
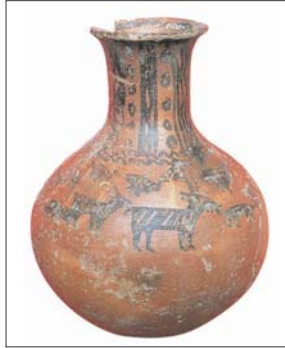
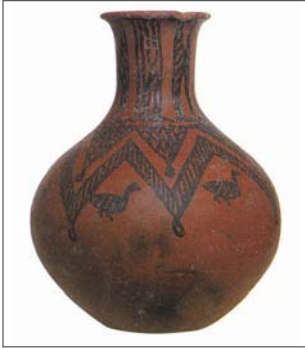

İkinci ictimai əmək bölgüsünün mahiyyətini izah edin.

İçerisində boyaq maddəsi olan qab (Naxçıvan, II Kültəpə)

* **Kurqan** — üzərində təpə düzəldilmiş qəbir

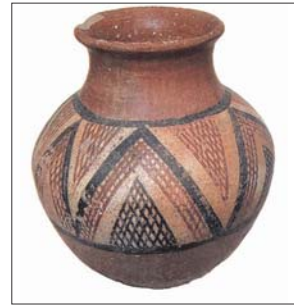

Orta Tunc dövrü. Boyalı qablar

Ticarətin genişlənməsinin səbəblərini aydınlaşdırın.

Bu dövrdə tayfalar birləşməyə başladı. Hər b işinə yaxşı yiyələnmiş daha güclü tayfalar zəif tayfaların var-dövlətini mənimsəyir, torpaqlarını öz torpaqlarına qatırdı. Beləliklə, iri tayfa birlikləri yaranırdı.

Orta Tunc dövrü. Boyalı qablar

Bağçılığın qədim tarixi. Süni suvarma nəticəsində Orta və İlk Dəmir dövründə bağçılıq, bostançılıq inkişaf etmişdi.

Orta Tunc dövründə üzümçülüyn və şərabçılığın inkişafını Qarabağda, Ağdam şəhəri yaxınlığında Üzərliktəpə, Naxçıvanda (Qarabağlar, II Kül-təpə) abidələrindən tapılmış, üzüm dənələri, küplərin dibində qalmış şərab çöküntüsü, şərabçılıqda istifadə olunan alətlər sübut edir.

Göygöl rayonunda Son Tunc dövrünə aid I №-li yaşayış yerində badam, gilə, nar, şaftalı toxumları, üzüm dənələri əldə olunmuşdur. Badam toxumları e.ə. XI–X əsrlərə aid Bəyimşarov (Qarabağ ...) kurqanında tapılmışdır.

Hətta 1923-cü ildə Xocalı kurqanlarından birində şaftalı çəyirdəyi də tapılmışdır.

Gəmiqaya petroqlifləri Azərbaycan incəsənətini zənginləşdirir. Bu qədim təsviri sənət nümunələri Qərbi Azərbaycan, Qobustan, Kəlbəcər ərazisindəki qayaüstü təsvirlər qrupuna daxildir.

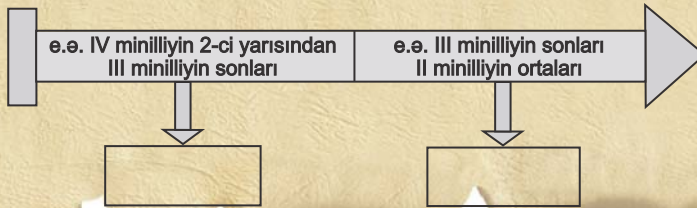
Qədim Şumer mənşəli Nuh əfsanəsinin bir söyləmi Gəmiqaya ilə əlaqələndirilir. Bu əfsanəyə görə, guya ümumdünya daşqını zamanı (e.ə. IV–III minilliklər) Nuh peyğəmbər öz gəmiyi ilə üzüb Gəmiqaya dağı ərazisinə çatmışdır. Burada suyun səviyyəsi çox hündürə qalxdığından Gəmiqayanın zirvəsi görünməz olmuşdur. Gəmi dağın zirvəsindən ötüb keçərkən ona toxunmuş və bərk silkələnmişdir. Nuh peyğəmbər bu toxunmaya narahat olmayıb demiş ki, kəmçi qayadır, yəni kəmkiçik qayadır. Odur ki, bu dağ el arasında Kəmçi adlandırılmışdır. Kəmçi adlı digər bir dağ Ordubaddan cənubda, Arazın sağ sahilində yerləşir.

Həmin əfsanəyə görə, Nuh peyğəmbərin gəmiyi bir qədər sonra Naxçıvan istiqamətində üzərkən başqa bir dağa toxunmuş və peyğəmbərin gəmiyi onun zirvəsini kəsib keçmiş və bərk ləngər vurmuşdur (dalğanın təsirindən o tərəf bu tərəfə əyilmiş). Nuh demişdir: İnan dağıdır. Odur ki, hazırda Naxçıvanın rəmzi sayılan Əlincəçay vadisində ucalan Haçadağ-İlandağ el arasında İnandağ da adlanır.

Nuh əfsanəsinin Gilançay və Əlincəçay vadisi ilə bağlılığı elmi cəhətdən çox maraqlıdır. Bu çayların vadisindəki e.ə. IV–I minilliklərə aid abidələrdən əldə edilən maddi mədəniyyət qalıqları Gəmiqaya petroqlifləri ilə sıx vəhdət təşkil edir. Qayaüstü rəsmlər Gəmiqayada qayalar üzərində əks olunmuşdur. Gəmiqaya, Kəlbəcər, Qobustan və digər qayaüstü təsvirlər bir-birinə çox yaxınlıq təşkil edir.

1. Toxa əkinçiliyi ilə xıış əkinçiliyini müqayisə edin.
2. Erkən Tunc dövründə əhalinin təsərrüfat həyatını təsvir edin.
3. Erkən Tunc dövrünün dəfn adətlərini təsvir edin.
4. Orta Tunc dövründə qədim əhalinin təsərrüfat həyatında olan yenilikləri araşdırın və Erkən Tunc dövrü ilə müqayisə edin.
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm tarixi hadisələri müəyyən edin.

Metalla tanışlıq insanların həyatını necə dəyişdi? — məlumat toplayın, mətn tərtib edin.

7. SON TUNC–İLK DƏMİR DÖVRÜ

Dulus çarxı, kurqan, piktoqrafik yazı

İbtidai icma quruluşunun dağılması. Son Tunc – İlk Dəmir dövrü *e.ə. XIV– VII əsrləri* əhatə edir.

Əmək alətlərinin təkmilləşməsi məhsuldarlığı artırmış, sənətkarlıq inkişaf etmişdi. Əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq məhsullar insanların ehtiyaclarını ödəyir, hələ artıq da qalırdı. İcmanın münbit əkin sahələri, otlaqları, mal-qarası, at ilxıları tədricən varlı ailələrin əlində toplanırdı. Bunlar tayfa başçıları, hərbi başçıları, kahinlərin ailələri idi. Bu ailələr mal-qara sürülərinə baxmaq, təsərrüfat sahələrində çalışmaq üçün əlavə işçi qüvvəsinə ehtiyac duyurdular. Belə işçi qüvvəsini, əsasən, yoxsul icma üzvləri təşkil edirdi. İnsanların həyatında baş verən bu dəyişikliklər Azərbaycanda ibtidai icma quruluşunun dağılması ilə nəticələndi.

Əhalinin təsərrüfat həyatı. Bu dövrlərdə əhali əkinçilik, maldarlıq və sənətin müxtəlif sahələri (dulusçuluq, toxuculuq, metalışləmə və s.) ilə məşğul olurdu. Saxsı qabların istehsalında ayaqla hərəkətə gətirilən **dulus çarxından** istifadə edirdilər.

Son Tunc dövründə sənətkarların içərisindən **tacirlər** qrupu ayrıldı. Bu, **üçüncü ictimai əmək bölgüsü** idi.

Qədim əhalinin təbəqələşməsinin əlamətlərini göstərin.

Qəbilə icması ilə tayfa ittifaqını müqayisə edin.

Dulusçu

Assur tipli qab və Assur muncuğu

Qobustan qayalarında
gəmi təsvirləri

*Son Tunc və İlk
Dəmir dövründə
Qədim Şərq ölkə-
ləri ilə ticarət əla-
qələrini müəyyən
edin.*

E.ə. I minilliyin əvvəllərindən başlayaraq dəmirdən daha geniş istifadə olunmuşdur. Dəmirdən geniş istifadə əkinçiliyin inkişafına təkan verdi.

Maldarlıqda xırda və iribuyuzlu heyvanların sayı artmış, geniş otlaq sahələrinə ehtiyac yaranmışdı. Minik və qoşqu vasitəsi kimi istifadə edilən at insanların təsərrüfat həyatında böyük rol oynayırdı. İnsanlar hətta ona sitayiş edirdilər. Yük daşınmasında dəvədən də istifadə olunurdu. Dəvənin yunundan, südündən, ətindən də istifadə edirdilər.

Bu dövrdə Azərbaycan tayfaları Qədim Şərq ölkələri ilə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdılar. Qarabağda — Xocalıdan tapılmış bir muncuğun üzərində mixi yazı ilə Assur padşahının da adı yazılmışdır. Bu tapıntı Azərbaycanın Assur dövləti ilə ticarət əlaqələri olmasını göstərir.

Qonşu ölkələrlə ticarət yalnız quru yolla aparılmırdı. Kür—Araz çayları və Xəzər dənizi vasitəsilə ticarət əlaqələri yaradılmışdı. Bunu Qobustan qayaları üzərində həkk edilmiş gəmi təsvirləri də sübut edir.

Son Tunc—İlk Dəmir dövründə ibtidai mədəniyyət. Son Tunc – İlk Dəmir dövründə yay-

laqlarda və ticarət yollarının kənarlarında iri qaya parçalarından üçbucaq, dördbucaq, trapesiya formasında tikililər – tsiklopik tikililər qurulurdu. Bunlar köçmə maldarların və tacirlərin yağışdan, qardan, qızmar günəş şüalarından qorunması üçün tikilirdi. Bəzən bu tikililər tayfaların hücumu zamanı müdafiə yerinə, divarına çevrilirdi.

Qobustanda, Kəlbəcərdə, Abşeronda və digər ərazilərdə qayalar üzərində Tunc dövrünə aid çoxlu təsviri sənət nümunələri aşkar olunmuşdur. Bu *qayaüstü təsvirlər* çox dəyərli maddi mənbələrdir. Son Tunc dövrünün qayaüstü təsvirləri Azərbaycanın **piktoqrafik*** yazı mədəniyyətidir.

Dini görüşlər. Qarabağ kurqanları. Son Tunc dövründə Azərbaycan tayfaları oda, aya, ulduza, günəşə, dağa, meşəyə, müxtəlif ağac növlərinə və heyvanlara sitayiş edirdilər.

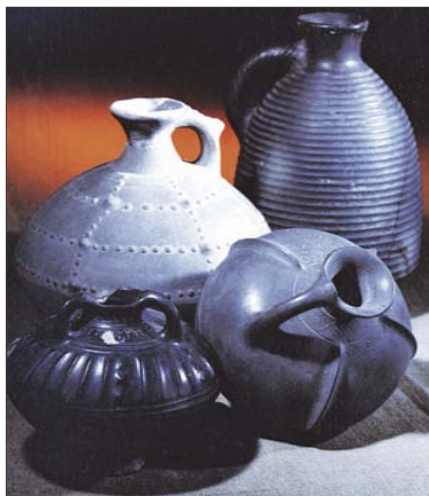
Qədim əhalinin təbəqələşməsi bu dövrün (Qarabağda Borsunlu, Sarıçoban, Xankəndi və s.) kurqanlarında da aydın görünür. Varlı adamların dəfn olunduğu kurqanlar öz quruluşu (hündürlüyü, əhatə etdiyi sahə və s.) və qoyulmuş əşyaların zənginliyi ilə fərqlənir.

Qayaüstü təsvir
(Kəlbəcər)

Son Tunc dövrü
keramikası*

Boz-gil və qara şirli qablar

* **Piktoqrafik** — şəkli yazı, məlumatın rəsmlər vasitəsilə çatdırılması

* **Keramika** — saxsı

Son Tunc dövründə dəfn etmə adətlərini araşdırın və şərh edin.

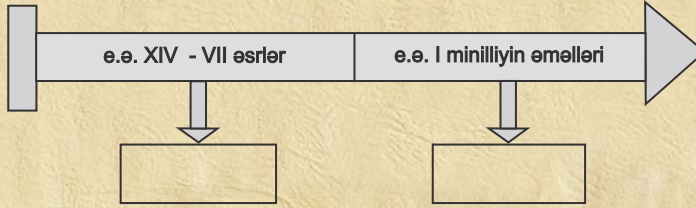
Tayfa başçısının dəfn olunduğu kurqanlarda xüsusi taxt, qızıldan və fil sümüyündən düzəldilmiş bəzək əşyaları, qablar qoyulurdu. Onun qul və kənizləri, mühafizəçiləri də özü ilə birlikdə dəfn olunurdular. Var-dövləti, qulu-kənizi olmayan tayfa üzvləri isə adi torpaq qəbirlərdə dəfn edilir, onların yanına az sayda məişət və sadə bəzək əşyaları qoyulurdu.

Təbəqələşməni əks etdirən qədim qəbir abidəsi
(Qarabağ, Xankəndi kurqanı)

1. İbtidai icma quruluşunun dağılmasının səbəblərini izah edin.
2. Üçüncü ictimai əmək bölgüsünün mahiyyətini izah edin.
3. Son Tunc dövründə insanların təsərrüfat həyatında baş verən dəyişiklikləri müəyyən edin.
4. Tunc dövrünün qayaüstü təsvirlərinin dəyərli maddi mənbə hesab edildiyini izah edin.
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

Goranboy rayonu, Son Tunc İlk Dəmir dövrü qəbir abidəsi, keramika, bəzək əşyaları, silahlar, tayfa rəhbəri, tayfa üzvləri, şəkillər və açar sözlərdən istifadə edib esse yazın.

8. AZƏRBAYCAN ƏRAZISİNDƏ TAYFA BİRLİKLƏRİ VƏ ERKƏN DÖVLƏT QURUMLARI

Naxç, gərgər, lullubilər, kutilər, turukkilər, sular, dövlət qurumu

İri tayfa birlikləri. E.ə. III–II minilliklərdə Azərbaycanın şimal hissəsində, Araz çayından şimalda, Naxçıvan və Mil–Qarabağda türkdilli *naxç, kəngər, qarqar (gərgər)* və s., cənubda — Urmiya gölü ətrafında isə *lullubi, su (subar, subir), kassit, turukki* tayfaları yaşamışlar.

Xəzər dənizinin sahillərində kaspilər, Qızılüzən çayının aşağı axarlarında kadusilər yaşayırdılar.

Öyrəndiklərini zə əsasən dövlətin əlamətlərini sadalayın.

Kassitlər. Mənbələrdə Urmiya gölü ətrafında kassit (kaşşu) tayfalarının da yaşadığı göstərilir: Kassitlər dağlıq yerlərdə yaşayırdılar. Onlar başqa tayfalarla qohumluq əlaqələri yaratmırdılar.

Turukkilər. Mənbələrə əsasən, Cənubi Azərbaycanın ən qədim tayfalarından biri turukkilərdir. Turukkilərin yaşadığı coğrafi ərazi Urmiya gölündən Zəncana kimi uzanırdı.

Subarlar. Urmiya gölü hövzəsində e.ə. III–II minilliklərdə subarlar da yaşayırdılar. Subarlar Azərbaycan xalqından başqa bir neçə türk xalqının formalaşmasında iştirak etmişlər. Subarların İkiçayarasında (Dəclə və Fərat) yerləşirdi. E.ə. II minilliyin əvvəllərində subar torpaqlarında Assur hakimiyyəti gücləndi. Assur tayfalarının hücumuna məruz qalan subarlar üç qola (Qərb, Orta və Şərq) ayrıldılar. Ehtimal olunur ki, qərbə üz tutan subarlar orada yaşayan tayfalarla qarışdılar. Həmin istiqamətdə Urmiya gölü hövzəsində məskunlaşanların bir xeyli hissəsi Türkiyə və Sibir tərəfə getdi. Sibirin adı da subarlarla bağlıdır. Orta hissədə qalan subarlar Dəclə və Fəratın yuxarı hissəsində, Van gölünün qərbində, indiki Türkiyədə – Bitlis ilə Diyarbəkir arasında məskən saldılar.

Kassit əyanları

Azərbaycan ərazisində ilk dövlət qurumlarının Tunc dövrünün hansı mərhələsində yarandığını müəyyən edin və zaman oxunda göstərin.

Lullubi dövlət qurumu necə yarandı və möhkəmləndi?

Azərbaycan ərazisinin təbii şəraiti heyvandarlığın inkişafı üçün böyük imkanlar yaradırdı. Tunc dövrünün əvvəllərindən Azərbaycan ərazisində maldar tayfalar aparıcı mövqə tuturdu. Mal-davar tayfaların başlıca sərvətinə çevrilməyə başlamışdı. Davarın artması və əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi sayəsində əhali artır, tayfalar daha geniş ərazilərə yayılırdı. Dağətəyi, dağlıq və hətta yüksək dağ əraziləri də yaylaq kimi istifadə olunmağa başlanmışdı.

Yarımköçəri maldarlıq meydana gəlmişdi, metal emalı inkişaf etmişdi. Qonşu ölkələrlə sıx əlaqələr yaradılmışdı. Yaşayış məskənlərinin, möhkəmləndirilmiş qalaların sayı artmışdı. Bütün bunlar bölgədə məskunlaşmış tayfaların iqtisadi, siyasi və mənəvi həyatında mühüm dəyişikliklərə gətirib çıxarırdı.

Yeni otlaq sahələri ələ keçirmək uğrunda mübarizə hərbi toqquşmalara səbəb olurdu. Bəzən kiçik tayfalar başqa tayfaların hücumlarından qorunmaq üçün eyni kökdən olan böyük tayfalarla birləşirdi. Nəsil-tayfa münasibətlərini siyasi münasibətlər əvəz edirdi. Beləliklə, güclü tayfa ittifaqları yaranırdı. Bu, Azərbaycan ərazisində ilk dövlət qurumlarının yaranması demək idi.

İlk dövlət qurumları. Lullubi dövlət qurumu. E.ə. III minilliyin 2-ci yarısında Azərbaycanın cənubunda lullubi, su, turukki tayfa birliyi Lullubi dövlət qurumunu yaratmışlar. Lullubi ölkəsində öz torpaqlarını idarə edən xırda hakimlər mövcud idi. **E.ə. XXIII əsrdə** o, xırda hakimləri bir mərkəzə tabe edildi və beləliklə, Lullubi dövlət qurumu meydana gəldi.

Lullubilər. Urmiya gölünün cənub hissəsində lullubi tayfa ittifaqı yarandı. Lullubilər tarix səhnəsinə su və turukki tayfaları ilə birgə çıxmışlar. Eradan əvvəl XXIII əsrdə bu tayfaların dövlət qurumu yarandı. Lullubilər maldarlıq və **dəmyə*** əkinçiliyi ilə məşğul idilər. Onlar da Şumer mədəniyyətinin güclü təsirinə məruz qalmışdılar. Mixi yazıdan istifadə edirdilər. Akkadlarla yazışdılar.

Lullubi hökmdarlarına məxsus ilk yazılı abidə e.ə. XXII əsrə məxsusdur. Sarinul adı verilən yerdə qayaya həkk olunmuş hökmdar Anubaniniyə məxsus kitabədə lullubi torpaqlarının Urmiya gölündən Bəsrə (Kəngər) körfəzinə (İran körfəzi – red.) kimi uzandığı göstərilir.

Lullubi diyarı. Diyala çayını “ölümə məhkum olunmuş çay” adlandırırdılar. Diyala çayı Dəclə çayının sol qoludur. Uzunluğu 231 km-dir. İraq ərazisində axır. İran şahının ağ atı bu çayda boğulduğuna görə çaya ölüm cəzası verərək onu çoxlu kanallara ayırmışdır.

Lullubi dövlət qurumunun ərazisi şimaldan Urmiya gölü, cənubdan Diyala çayına qədər uzanırdı.

“Daş sütun” kitabə. Lullubi dövlətinin qüdrəti Anubaninin (e.ə. 2170–2150) dövründə daha da artır. Anubani yazılarını mixi işarələrlə tərtib etdirirdi. Anubaninin hərbi uğurları daş sütun üzərində həkk olunmuşdur: “Anubani qüdrətli hökmdardır. Lullubun hökmdarı, öz təsvirimi və İştər ilahəsinin təsvirini Batır dağında qoydurdum.” Bu abidə Diyala çayının orta axarında, Kirmanşaha gedən yol üzərində, Zohab şəhəri yaxınlığında Saripul adlanan yerdə aşkar edilmişdir. “Daş sütun” Lullubi ustaları tərəfindən yonulmuşdu. Lullubilər mixi yazı sistemi ilə tanış idilər. Bu əsasda deyə bilərik ki, lullubilərin hakimiyyəti cənubda Diyali çayının orta axarınadək gəlib çatırdı. Anubani cənubda Fars körfəzinə qədərki ərazini iddia edirdi, şimalda isə onun dövlətinin hüduqları Urmiya gölünədək çatırdı.

***Dəmyə** – suvarılmayan yerlərdə əkin

Lullubilər maldarlıqla məşğul olmuş, çoxlu cins atlar yetişdirmişlər.

Lullubi dövlət qurumu bu dövrdə Mesopotamiya (İkiçayarası) ilə iqtisadi əlaqələr yaratmışdı. Lullubilər Nuzi şəhəri ilə mal mübadiləsi edir, mal-qaranı taxıla dəyişirdilər.

Mədəniyyətin lullubilərə böyük təsiri olmuşdu. Onlar mixi yazı sistemini mənimsəmişdilər.

Azərbaycan
tayfaları

Kutilərin güdrətli dövlət qurumu yaratdıqlarını dəlillərlə izah edin.

Öyrəndiklərinizə əsasən İkiçayarasında həmin vaxt mövcud olan Şumer şəhər dövlətlərini sadalayın.

E.ə. III minilliyin sonlarında Lullubi dövlət qurumu xırda vilayətlərə parçalandı.

Kuti dövlət qurumu. Urmia gölünün qərb hissəsində kuti tayfa birlikləri yaşayırdılar. Onlar **e.ə. III minilliyin 2-ci yarısında** Kuti dövlət qurumu yaratmışdılar. Kutilər türkmənşəli şumerlərlə dostluq münasibəti saxlayır, akkadlılarla rəqabət aparırdılar.

Kutilər Akkad dövlətini süquta uğratdılar və akkadlıları 100 ilə yaxın öz hakimiyyətləri al-

tında saxladılar. Kutilər mövcud olan idarə sistemini dəyişmədilər. Kutilərə tabe olan əraziləri şumer və akkad canişinləri idarə edirdilər. Bu zaman Kuti dövlət qurumunun ərazisi Urmia gölündən İran körfəzinə qədər uzanırdı.

Kutilərin hakimiyyəti dövründə Mesopotamiyada şəhərlərarası toqquşmalara son qoyulmuşdu. Xarici hücumların arası kəsilmiş, ticarət yollarında əmin-amanlıq yaranmışdı.

Mesopotamiyada kutilərin hakimiyyətinə son qoyuldu. Onlar ölkədən çıxarıldılar. **E.ə. III minilliyin sonunda** Kuti dövlət qurumu süquta uğrayıb, xırda vilayətlərə parçalandı.

Lullubi və Kuti dövlət qurumları süquta uğradıqdan sonra bu qurumların tərkibinə daxil olan **su** və **turukki** tayfaları müstəqillik

qazandılar. Qonşu Assur dövləti vəziyyətdən istifadə edərək turukkilərin torpaqlarını ələ keçirmək fikrinə düşdü. Turukkilər müqavimət göstərərək öz torpaqlarını qoruyub saxlaya bildilər və Assurun nəzarəti altında olan bir sıra vilayətləri tutdular və tədricən Babilistan ərazisinə yayıldılar. E.ə. II minilliyin sonlarında Assur dövləti yenidən Urmiya gölü ətrafına hücumlar etdi. Lakin turukki, lullubi, su və kuti tayfaları Assura qarşı müstəqillik uğrunda mübarizə apardılar. Ümumi düşməne qarşı müharibələr qədim Azərbaycan tayfalarının dövlət halında birləşməsinə zəruri edirdi.

Turukki tayfalarının qüdrətli tayfalar olduğunu əsaslandırın.

Kutilər. E.ə. III minilliyin II yarısında Urmiya gölünün cənub-qərb torpaqlarında (Qərbi Azərbaycan) Kutium dövləti meydana gəlmişdir. Kutilər İkiçayarasını zəbt etməmişdən əvvəl dövlət qurumu yaratmışdı. Kutilərin İkiçayarasında hakimiyyəti zamanı onlara qarşı heç bir çıxış olmamışdı. Yalnız sonuncu hökmdar Trikanın adı ilə bağlı narazılığın olması mənbələrdə əks olunmuşdur.

Kutilər İkiçayarasında mövcud olan idarə sistemini dəyişmədilər. Kutilərə tabe olan Şumer şəhər hakimləri ensi rütbəsini daşıyırdılar. Kutilərin hakimiyyəti bütün Ur şəhərini bürümüş, Nippur, Sippar, Umma, Ur kimi şəhərlər onların dayaq məntəqələrinə çevrilmişdi. Kutilərin hakimiyyəti illərində Urmiya gölündən Fars körfəzinə kimi uzanan ticarət yollarında əmin-amanlıq bərpa olunmuş, xarici müdaxilələrin arası kəsilmiş və Urmiya gölü hövzəsi ilə dinc əlaqələr yaradılmışdı.

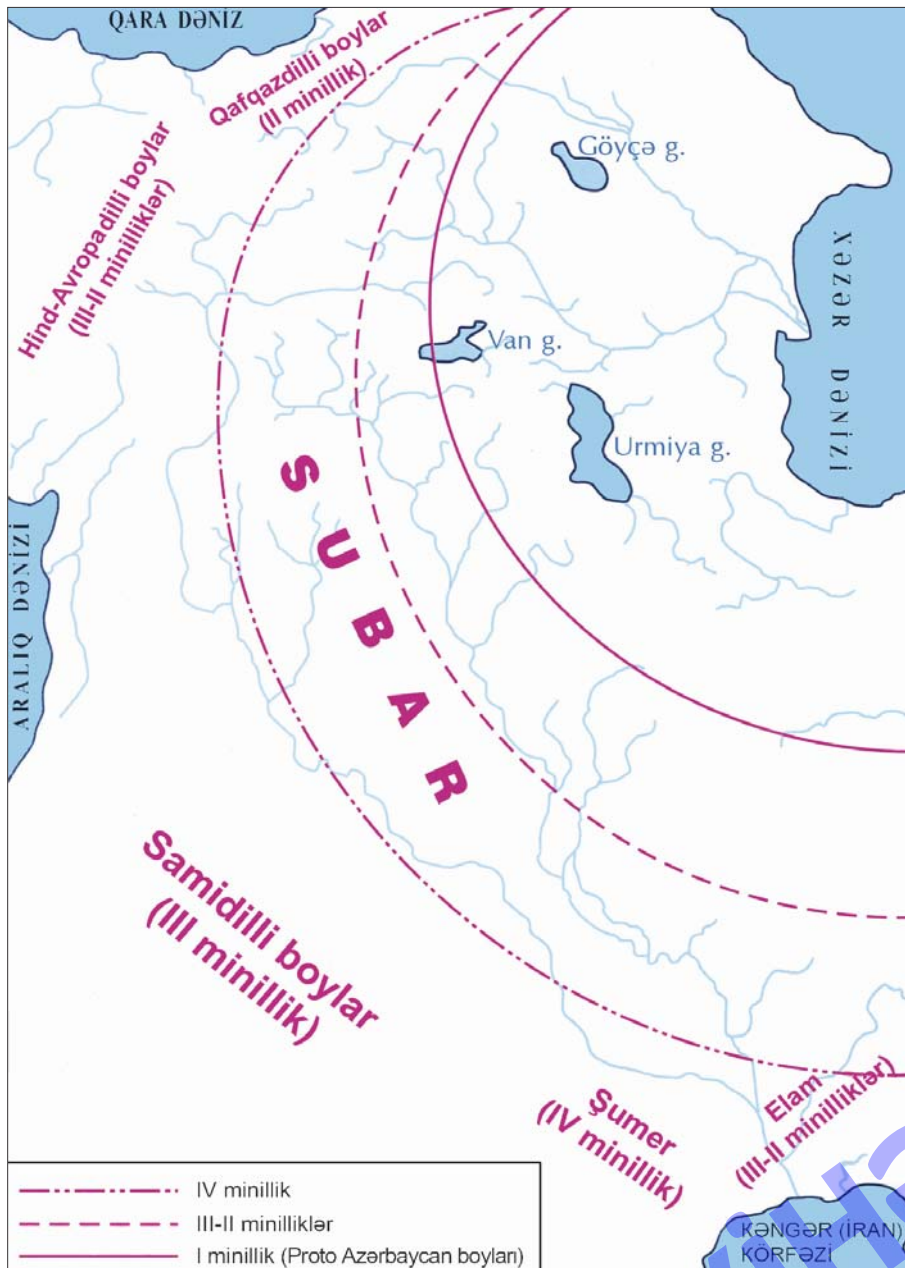
Şumer və Akkad gəncləri kuti qoşunlarına xidmətə cəlb olunurdular. Kutilər və Şumerlər arasında sülh münasibətləri mövcud olmuşdur. Kutü dövlət qurumunun tərkibində subar (su), turukki, kuman, bars, böri, gərgər (qarqar), azər, zəngi və s. türk tayfaları iştirak edirdilər. Kutü dövlət qurumu demokratik əsaslarla idarə edilirdi. Qonşuluqda yaşayan dövlətlərdə hakimiyyət atadan oğula keçirdi, lakin kutilərdə başını ağsaqqalların və tayfa başçılarının iştirak etdiyi məclis seçirdi.

“Qut” sözü türk etimologiyasında hökmranlıq, uğur, can, ruh kimi mənalarda işlədilir. Tarixi mənbələrdə kutilərin türkmənşəli olduğunu sübut edən çoxlu dəlillər vardır.

Kutilərin mühüm ictimai xüsusiyyəti onların dövlət qurumunun demokratik əsaslarla – ağsaqqalların iştirak etdiyi məclis vasitəsilə idarə edilməsi idi.

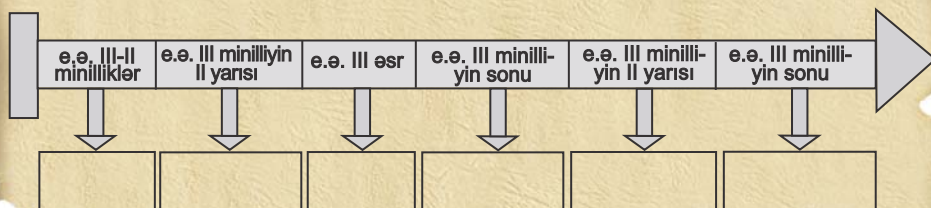
E.Ə. IV – II MİNİLLİKLƏRDƏ ÖN ASİYADA TÜRK ETNOSUNUN
YAYILMA DƏİRƏSİ VƏ QONŞULARI

Kutilər, turukkilər, sular da lullubilər kimi Ay tanrısına, Məhəbbət, Bərəkət və Məhsuldarlıq ilahələrinə sitayiş edirdilər.

1. Azərbaycanın şimal torpaqlarında hansı tayfaların yaşadıklarını müəyyən edin.
2. Kuti dövlət qurumunun İkiçayarası ilə münasibətlərini müəyyən edin.
3. Turukkilərin Assurla münasibətini təsvir edin.
4. Kutilər və lullubilərin dini inancları haqqında araşdırma aparın və hekayə qurun.
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

Azərbaycanın cənubunda ilk dövlət qurumları necə formalaşdı? — məlumat toplayın, mətn hazırlayın.

ÖZÜNÜ YOXLA

1. Xronologiya nə üçün lazımdır? İzah edin.
2. Hicri era və ya təqvimin necə yarandığını izah edin.
3. Miladi təqvimilə hicri təqvimi müqayisə edin.
4. Tarixən Azərbaycan torpaqları hansı əraziləri əhatə etdiyini xəritədə göstərin.
5. “Mənim səmə təsərrüfatı” ifadəsini izah edin.
6. Paleolit dövrünün xüsusiyyətlərini müəyyən edin.
7. Mezolit dövrünün Neolit dövrü ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirin.
8. “Mezolit dövründə dəfn” təsvir edin.
9. Tovuz rayonunda Göytəpə yaşayış yerindən əldə olunan orağı təsvir edin.
10. Çiy kərpicin möhrədən fərqlərini izah edin.
11. Neolit və Eneolit dövrü evlərini təsvir edin.
12. Dəni üyütmək üçün nədən istifadə edirdilər? Təsvir edin.
13. Toxuculuq alətləri hazırlanmasını izah edin.
14. Sizin fikrinizcə, Eneolit dövründə hansı səbəbdən cəsədin üstünə qırmızı oxra səpir və ya qırmızı boya çəkirdilər? İzah edin.
15. Qobustan qayaüstü rəsmlərindən birinin əsasında mətn qurun.
16. Eneolit dövründə qadının mövqeyi. Bəs bu gün analar, qadınlar ailədə, ictimai həyatda necə mövqe tuturlar? Müqayisə edin.
17. Tunc dövrünün başlıca xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirin.
18. İbtidai rəssamlığın izləri Azərbaycanda. Araşdırın və mətn tərtib edin.
19. Erkən şəhərləri xəritədə müəyyənləşdirin və göstərin.
20. Son Tunc—İlk Dəmir dövrünün tikililərini təsvir edin. Onların inşa xüsusiyyətlərini bugünkü tikililərlə müqayisə edin.
21. Anaxaqanlılığının və ataxaqanlılığının xüsusiyyətlərini izah edin.
22. Tunc dövrünə aid qəbir abidələrindəki sosial bərabərsizliyi təsvir edin.
23. Tayfa ittifaqlarının yaranmasına təsir göstərən amilləri sadalayın.

MANNA DÖVLƏTİ

LAYIHƏ

II. AZƏRBAYCANDA ƏN QƏDİM VƏ QƏDİM DÖVLƏTLƏR

9. MANNA DÖVLƏTİNİN YARANMASI VƏ YÜKSƏLİŞİ

İranzu, İzirtu, Assur, Urartu

Dövlətin yaranması. E.ə. II minilliyin 2-ci yarısı – I minilliyin başlanğıcında Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfaların həyatında ciddi irəliləyişlər baş vermişdi. Xüsusilə cənub vilayətlərdə yaşayan tayfalar mühüm nailiyyətlər qazanmışdılar. Bu dövrdə ayrı-ayrı tayfaların birləşməsi prosesi güclənir, tayfa ittifaqlarının yaranması davam edirdi.

Tayfa birliklərinin yaranması təsərrüfatın inkişafına kömək edirdi. Ticarət əlaqələri genişlənirdi. Azərbaycan ərazisi yaxın idi və əhali inkişaf etmiş ölkələrin əhalisi ilə əlaqə saxlayırdı. Manna dövlətinin yaranmasına bu əlaqələr də təsir göstərmişdi.

Manna adına ilk dəfə e.ə. 843-cü ildə Assur hökmdarı III Salmanasarın mixi kitabəsində rast gəlinir. Bu kitabədə Manna tayfasının adı çəkilir.

Mannanın təbiəti və əhalisi. Manna dağlıq ölkə idi. Burada çoxlu çaylar var idi. Çay vadiləri çox məhsuldar olduğundan əhali həmin məkanlarda sıx məskunlaşmışdı. Suvarma üçün həmin çaylardan istifadə olunurdu. Ölkə ərazisində çoxlu faydalı qazıntı yataqları vardı. Mannanın zəngin faydalı qazıntıları metaləşləmə sənətinin yüksək inkişaf etməsinə zəmin yaratmışdı.

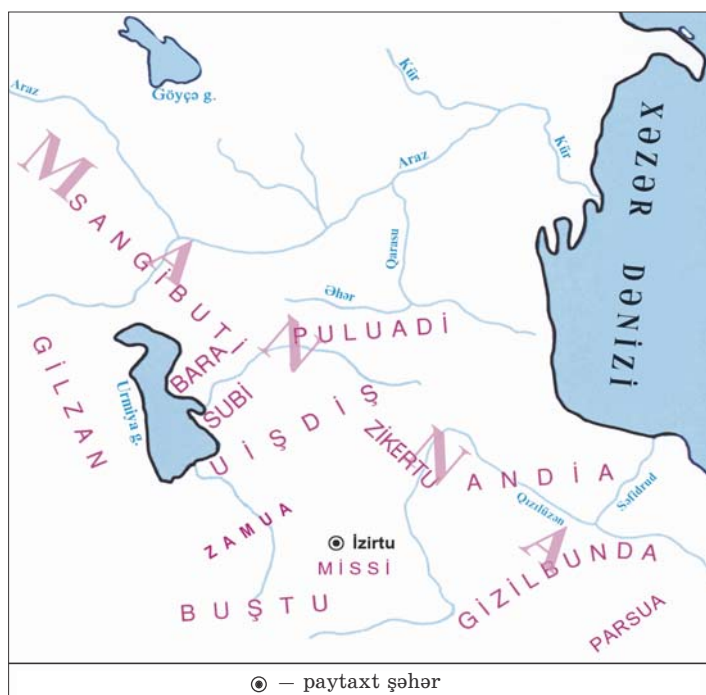
Mannaluların təsərrüfat həyatını təsvir edin.

Əhali oturaq həyat keçirirdi. Düzən və dağ-ətəyi ərazilərin əhalisi əkinçiliklə məşğul olur. Onlar torpağı xışla şumlayır, taxılı dəmir oraqla biçirdilər. Mannada taxıl anbarları vardı. Bu anbarlar dövlətə və hökmdarlara məxsus idi. Quraqlıq, yaxud aclıq vaxtı dövlət anbarlarından əhaliyə taxıl paylanırdı.

Ölkədə bağçılıq və üzümçülük inkişaf etmişdi. Üzümdən şərab da hazırlayırdılar.

Mannalıların həyatında maldarlıq mühüm yer tuturdu. Yay aylarında mal-qaranı, qoyun-quzunu yaylağa aparırdılar.

Mannada atçılıq da inkişaf etmişdi. Ölkənin Subi vilayəti öz atları ilə məşhur idi. Hərbi

Mannanın vilayətləri

Xəritədə Man-na vilayətlərinin hansı əraziləri əhatə etdiyini müəyyənə bilərsiniz.

Manna. Manna dövləti müasir Azərbaycanın cənub hissəsində yaranmışdı. Manna dövlətinin bünövrəsi e.ə. I minilliyin başlanğıcında qoyulmuş, e.ə IX yüzilliyin ortalarında isə formalaşmışdır. Mannalılar kuti, lullubi, turukki və su (sub/subar) tayfalarının varisləri sayılır.

Mənbələrdə Manna torpaqlarının Urmiya gölünün şərqindən Xəzər dənizinin cənub-qərbinə kimi yayıldığı aydın şəkildə görünür. Mannalılar yüksək əkinçilik mədəniyyətinə yiyələnmişdilər. Assur mənbələrində Urmiya gölü ətrafında çoxlu taxıl anbarlarının olduğu göstərilir. Mannalılar heyvandarlıq təsərrüfatında da böyük təcrübə qazanmışdılar.

Hökmdar İranzu zamanında isə dövlətin sərhədləri şimalda Araz çayına, cənubda Parsua və Midiya hüdudlarına çatırdı. Urmiya gölünün cənub-qərbində yerləşən Gilzan vilayəti də Mannaya tabe olmuşdu.

E.ə. VII əsrin sonuna kimi Manna dövləti Assur ilə ittifaqda qalmışdır. E.ə. 590-cı ildə Manna torpaqları Midiya ordusu tərəfindən işğal olundu.

Manna dövlətinə hökmdar rəhbərlik edirdi. Hökmdara ağsaqqallar şurası kömək edirdi. Ancaq hər şey, daxili və xarici siyasət tamamilə hökmdarın əlində idi. Dövlət siyasəti daha çox Assura yaxın idi. Ordu hökmdarın sərəncamında idi. Onlar hər b zamanı ox-yay, xəncər, qılınc, nizə, tunc lövhələr tikilmiş əlcəklər, dəbilqələr və döyüş arabalarından istifadə edirdilər.

Eramızdan əvvəl II minilliyin axırı – I minilliyin əvvəllərində Zaqros dağları bölgəsində bəzi kiçik vilayətlər yarandı. Gilzan, Zamua, Allabria, Karalla, Buştu, Messi, Surikaş, Gizilbunda, Alateya, Uışdiş, Zikirtu, Andia, Subi, Sangibuti, Puluadi və digər vilayətlər vardı. Ancaq onların ən qüdrətlişi Zamua idi. Assurlar tez-tez Gilzan vilayətlərinin sərhədlərini pozur və hücum edirdilər. Urartu eradan əvvəl təqribən IX yüzilliyin axırında Gilzanı tutmuşdur. Zamua öz torpaqlarının sərhədini Urmiya gölündən Kiçik Zab çayına kimi genişləndirmişdir.

işdə, süvari dəstələrin yaranmasında atçılıq mühüm rol oynayır. Təsərrüfatda dəvədən də istifadə edirdilər.

Mannanın idarə olunması. Manna dövləti Urmiya gölü ətrafında yaranmışdı. Mannanın paytaxtı **İzirtu** şəhəri idi.

Manna ərazisində müstəqil siyasət yeridən çoxlu vilayətlər var idi. Mannanın əsas hissəsini təşkil edən Zamua vilayəti lullubilerin vətəni idi.

Ayrı-ayrı müstəqil vilayətlərdən ibarət olması Mannanın müdafiə qabiliyyətini zəiflədirdi. Xarici hücumların qarşısını almaq olmurdu. Mannanın bir sıra vilayətləri qonşu Assur və Urartu dövlətləri tərəfindən işğal olunmuşdu.

Hökmdar **İranzu** (e.ə. 740–719-cu illər) Manna vilayətlərini tabe etdi. Vilayətə **canişinlər*** təyin edildi. İranzunun hakimiyyəti dövründə Manna qüdrətli **mərkəzləşmiş dövlətə*** çevrildi. Bu dövrdə Mannanın ərazisi şimalda Araz çayına çatırdı.

İranzu Assur dövlətinin Urartuya qarşı uğurlu müharibələrindən bacarıqla istifadə edərək Urartunun işğal etdiyi Manna torpaqlarını geri aldı. Urartunun hücumları ara vermirdi. İranzu ilə Assur hökmdarı müttəfiq oldular. Manna Urartu təcavüzündən qurtulmaq üçün Assura illik xərac ödəməyi öz öhdəsinə götürdü.

İranzunun uğurlu xarici siyasəti Manna dövlətini Urartu işğallarından xilas etdi və ölkənin birləşdirilməsi üçün şərait yaratdı. Lakin İranzunun mərkəzləşdirmə siyasəti bəzi yerli canişinlərin xoşuna gəlmirdi. Çünki onların arasında Urartu tərəfdarları da var idi. Onlar vilayətlərin vahid dövlətdə birləşməsinə mane olur, ölkənin parçalanmasına, torpaqlarının qonşu dövlətlər tərəfindən işğalına şərait yaradırdılar.

***Canişin** – dövlətin ayrı-ayrı vilayətlərinə hökmdarın təyin etdiyi rəhbər, başçı

***Mərkəzləşmiş dövlət** – Mərkəzdən formalaşan yerli hökumətin tabeçiliyi

İranzu

Mannanın müdafiə qabiliyyətini zəiflədən səbəbləri müəyyənləşdirin.

Mərkəzləşmiş dövlətə xas xüsusiyyətləri müəyyənləşdirin.

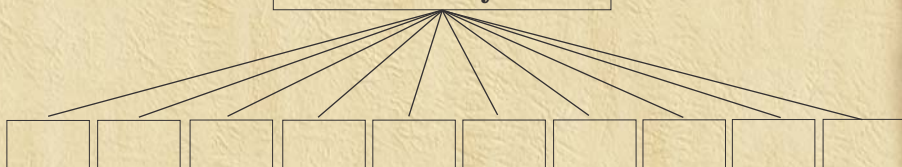

İranzu Mannanı qüdrətli dövlətə necə çevirdi? İzah edin.

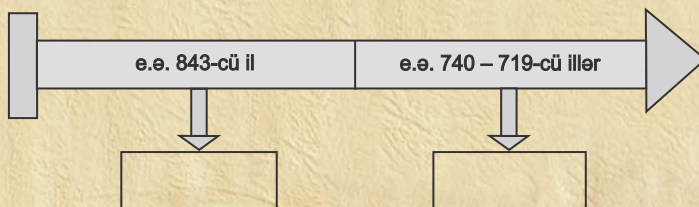

1. Manna dövlətinin coğrafi mövqeyini xəritədə müəyyən edin.
2. Manna dövlətinə qonşuların münasibətini aydınlaşdırın.
3. Mannanın güclü dövlətə çevrildiyini araşdırın.
4. Manna ilə Assur arasında münasibətləri dəyərləndirin.
5. “Manna İranzunun hakimiyyəti illərində”. Mətn tərtib edin.
6. Araşdırma aparın və xəritəyə əsasən sxemi tamamlayın:

Manna vilayətləri

7. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

“İranzu qüdrətli Manna hökmdarıdır” – hekayə qurun.

10. MANNANIN XARİCİ SİYASƏTİ

Aza, Ullusununu, I Rusa, II Sarqon

Manna–Urartu münasibətləri. Urartu hökmdarı Manna vilayətlərindən birinin canişini ilə əlbir olub Mannanın bəzi şəhərlərində İranzuya qarşı üsyan təşkil etdi. İranzunun müttəfiqi **II Sarqon** onun köməyinə gəldi və üsyan yatırıldı.

İranzunun vəfatından sonra hakimiyyətə oğlu **Aza** gəldi. Azanın hakimiyyəti dövründə Mannada daxili çəkişmələr yenidən gücləndi. Aza üsyançılarla döyüşdə öldürüldü. E.ə 716-cı ildə hökmdar taxtına Azanın qardaşı **Ullusununu** çıxdı. Mixi yazılardan məlum olur ki, Ullusununun hakimiyyətə gəlməsinə Urartu hökmdarı kömək etmişdi. Ullusununun Urartu ilə yaxınlaşması Assur hökmdarı II Sarqonu qəzəbləndirdi. O, Mannaya qoşun yeritdi. Ullusununun arxalandığı Urartu hökmdarı onun köməyinə gəlmədi. Meydanda tək qaldığını görən Ullusununu II Sarqonun qəzəbindən qorxub dağlara çəkildi. Mannanın paytaxtı İzirtu və bir neçə şəhəri assurlar tərəfindən tutulub yandırıldı. II Sarqonun **“Təntənəli kitabə”** adlanan kitabəsində məlumat verilir ki, “mannalı Ullusununu Assur hökmdarının gördüyü işlərdən əlçatmaz dağlarda xəbər tutunca quş kimi uçub onun yanına gəldi və bağışlanmasını xahiş etdi. Hökmdar onun günahlarından keçdi, cinayətlərini unutdu, mərhəmət göstərərək onu hökmdar taxtına əyləşdirdi.

Aza

Ullusununu

Manna–Urartu münasibətlərini izah edin.

II Sarqon Manna-nı Urartu hücum-larından nə üçün qorudu? İzah edin.

Assur hökmdarı
II Sarqon

Mannanın siyasi həyatında rolu olan şəxsiyyətlər haqqın-da mətn tərtib edin.

Ullusunu ilə danışıqlarında II Sarqon Man-na hökmdarına söz verdi ki, Mannanın torpaqlarını alıb ona qaytarmaq üçün Urartu üzərinə yürüş edəcəkdir. Bu hadisədən sonra Manna hökmdarı Ullusunu Assura sədaqətini bir daha pozmadı.

Manna—Assur münasibətləri. Urartu hökmdarı I Rusa Manna torpaqlarını işğal etmək fikrindən əl çəkmirdi. Manna canişinlərindən ikisi onun fitnəsinə uydu və Ullusunun hakimiyyətinə qarşı çıxdı. Assur hökmdarı verdiyi sözə sadıq qalaraq böyük bir qüvvə ilə onların üzərinə yürüş etdi. O, döyüşdə qalib gəldi və Urartunun işğal etdiyi Manna torpaqlarını geri qaytardı. Lakin Mannada daxili çəkişmələr səngimədi.

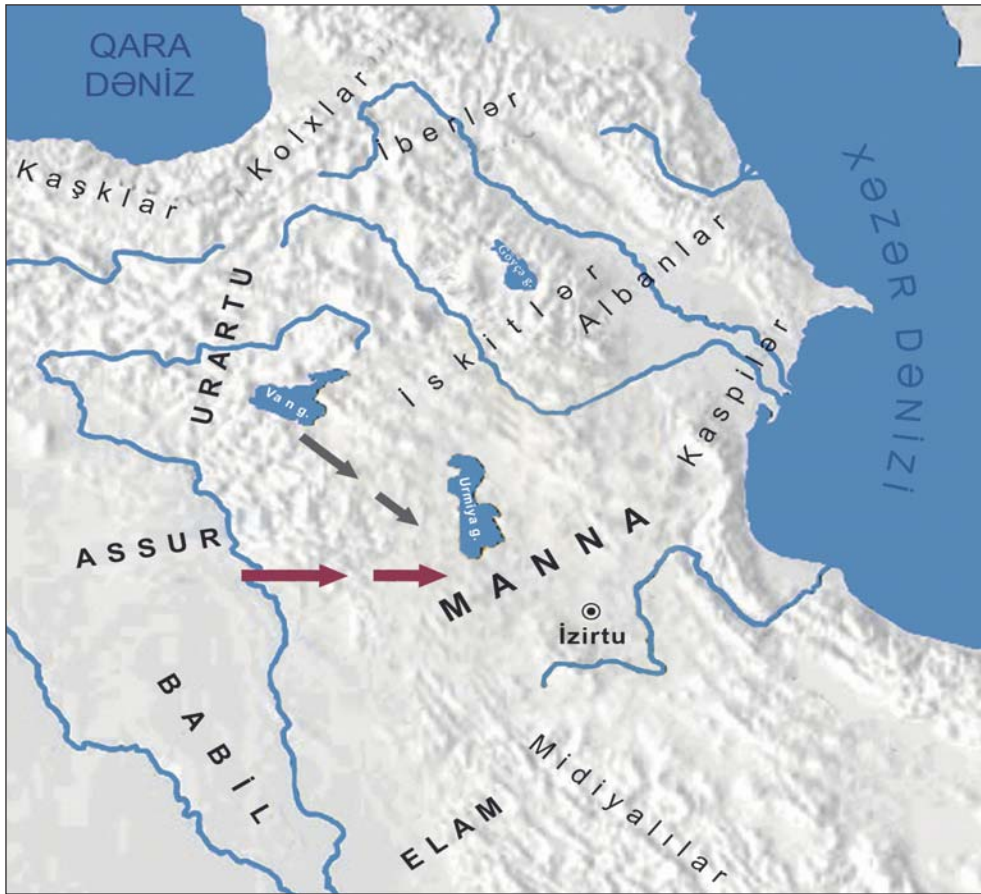
E.ə. 714-cü ildə II Sarqon yenə Mannaya yürüş etdi. Bu yürüşlərdə onun bir neçə məqsədi var idi: Mannanı Urartu təcavüzündən qorumaq; Mannada Assur dövlətinin mövqeyini möhkəmləndirmək; Mannadan Assur xəzinəsinə xərac göndərilməsini təmin etmək.

Ullusunu Assur hökmdarını təmtəraqa qarşıladı, ona hədiyyələr verib ordusunu ərzaqla təmin etdi və Urartu təcavüzünə son qoymaq üçün kömək istədi.

Assur və Urartu qüvvələri arasında qanlı döyüş oldu. Bu döyüşdə Urartu hökmdarı və ona kömək edən yerli canişinlər məğlub oldular. Assur hökmdarı yürüşünü davam etdirərək

Urartu ərazisinə daxil oldu. Urartunun bir çox vilayətlərini ələ keçirib talan etdi. I Rusa müqavimət göstərə bilmədi və aciz qalıb özünü öldürdü. Bundan sonra Urartu çox zəiflədi və bir daha Mannanın daxili işlərinə qarışa bilmədi.

MANNA VƏ QONŞU DÖVLƏTLƏR

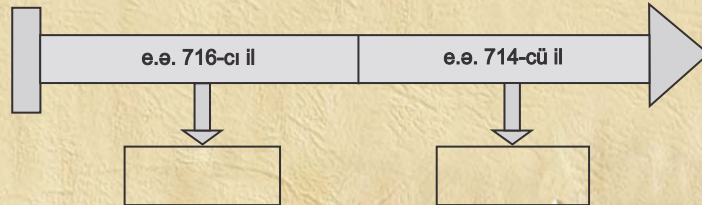
- paytaxt şəhər
- Urartu hücumları
- Assur yürüşləri

1. Urartu Manna torpaqlarını ələ keçirmək üçün hansı siyasətə əl atırdı?
2. Ullusunu və I Rusa münasibətlərini təsvir edin.
3. Ullusu ilə II Sarqonun münasibətlərini dəyərləndirin.
4. Cədvəli tamamlayın:

II Sarqonun Manna yürüşlərində məqsədi		

5. Ullusunu və II Sarqonun münasibətlərini təsvir edin.
6. Urartunun Mannaya təcavüzünə son qoyulduğunu faktlarla şərh edin.
7. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

II Sarqonun Mannaya yürüşlərinin səbəblərini araşdırın.

11. MANNANIN SÜQUTU

İskit padşahlığı, Ahşeri, Ualli

Manna–Assur münasibətlərinin pozulmasının səbəbini söyləyin.

Kimmer, iskit, saklar. Tarixi qeydlərə əsasən, e.ə. VIII əsrdə Qara dənizin şimal hissəsində yaşayan kimmerlər əsrin sonlarında saklar tərəfindən sıxışdırılıb öz torpaqlarından çıxarılmışlar. Onların bir hissəsi Anadoluya getmiş, bir hissəsi də Cənubi Qafqaza və Ön Asiyaya yayılmışdır. Kimmerlərlə bağlı yer adları o vaxtın tarixi hadisələrini və onların yayılma yerlərini müəyyən edir. Azərbaycanda Qımırılı, Kəmərlı, Komar, Kəmərdaran, Kəmə, Qəmərlı, Kəmərqaya və s. yer adları kimmerlərin yadigarlarıdır.

Kimmerlərdən sonra saklar e.ə. VII yüzillikdə Cənubi Qafqaz və Ön Asiyada hakimiyyət qurmuşlar. Herodot onları öz əsərində skiqlər adlandırmışdır. Sakların adına ilk dəfə Assur mənbələrində rast gəlinir. Sakların mədəniyyəti, dövlət quruluşları, ordunun tamamilə süvarilərdən ibarət olması və tapılan mixi yazılı sənədlərdə türk dilində hələ də yaşayan sözləri işlətmələri onların türkmənşəli olduqlarını sübut edir. Assur qaynaqları onları işquz adlandıırırdı.

Saklar uzun müddət hakimiyyətdə olmuşlar. Şərqdə Çin səddinə, qərbdə Dunay çayına kimi böyük bir ərazini tutub burada imperiya yaratmışlar.

İskit kurqanları. İskitləri çalalar və yeraltı sərdabələrdə basdırır, üstlərində torpaqdan kurqanlar ucaldırdılar. İskitlərdə çar ölərkən onun cəsədini 40 gün ərzində bütün Skifiyadan keçirib, Heer çayının mənbəyinə gətirirdilər. Dəfn yolu nun üstündə məskunlaşan iskit tayfaları çarın ölümü ilə bağlı kədərini hər vasitə ilə ifadə etməli idilər. Çarı o biri dünyaya təkcə çarın vəfatından sonra öldürülən sadıq atları deyil, eləcə də nökar və kənzləri müşayiət edirdi. Qəbrin üstündə tökülmə torpaqdan azman kurqan ucaldılırdı. Mərhumu zəruri hər şeylə təmin edirdilər ki, həmin adam o dünyada da bu dünyadakı kimi çar, döyüşçü

olaraq qala bilsin. Skif çarlarının kurqanlarında qızıl qablar, qızıldan düzəldilmiş bədii məmulat, bahalı silahlar qoyulurdu.

Massagetlər. Yunan müəllifi Strabon yazır: “Şərqdə yaşayan xalqlara massagetlər və saklar deyilirdi”. Massagetlərin e.ə. IX–VII yüzilliklərdə Gilgilçay ilə Dərbənd arasında yaşadığı güman edilir. Onlar iskitlərin (saklar) ardınca Dərbənd keçidini ötürüb alban torpaqlarına daxil olmuşlar.

Saklar. Saklar iskit tayfası hesab olunurlar. Strabon yazırdı ki, iskitləri sak da adlandırırdılar. Onlar geniş ərazilərdə məskunlaşmışdılar. İlk dəfə sak adı e.ə. VII əsrin ortalarına aid Assur mixi yazılarında, sonra isə e.ə. VI əsrin sonunda Bisütun kitabəsində çəkilmişdir.

Bu kitabə Əhəməni şahı I Daranın (e.ə. 522–e.ə. 485) göstərişi ilə tərtib edilmişdi.

İskitlər Qərbi Azərbaycanda, Urmiya gölünün şimalında və qərbində məskən salmışlar. Mixi qaynaqlarda qeyd edilir ki, “iskitlər Manna ölkəsinin vilayətində yaşayırdılar”. Kimmerlər də Mannanın hüduqlarınadək gəlmişlər.

Manna ətrafında və Urartunun cənubunda yerləşən iskit mərkəzləri birləşib vahid kimmer–iskit–sak padşahlığını yaratdılar. E.ə. VII əsrin ortalarına bu vahid padşahlığın hökmdarı Tuqdamme e.ə. VII əsrin 50–60-cı illərində Assur hökmdarı Aşşurbanipal ilə müqavilə bağlamış, lakin Kiçik Asiyaya yürüşlərin birində həlak olmuşdu.

Mannada mal-qara saxlanılan xüsusi vilayətlər var idi. Onlardan biri hökmdarın mal-qarasının saxlandığı yer Santibuti vilayətində Bari adlanan məkan idi. Burada həm də süvari dəstələr üçün atlar bəsləyirdilər. Burada həmçinin taxıl anbarları yerləşirdi. Subi vilayətində bəslənən atların tayı-bərabəri yox idi. Assurlar buranı “ilxı evi” adlandırırdılar. Gilzan, Zamua, Messi, Qızılbunda vilayətləri assurlara vergi kimi qoşqu atları bəxş etmişdi. Mannada dəvəcilik inkişaf etmişdi.

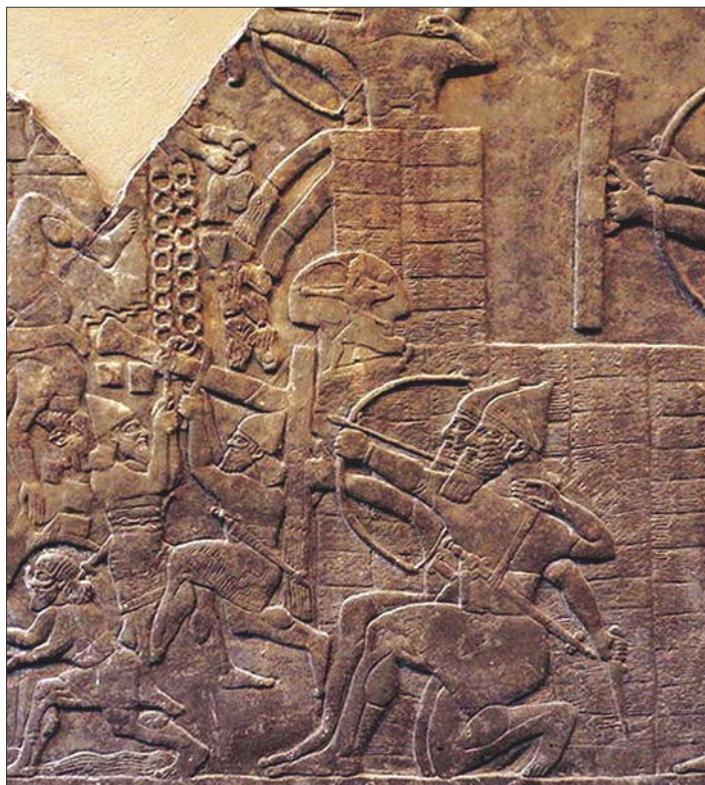
E.ə. VII əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazilərində türkmənşəli **kimmer–iskit–sak** tayfaları məskən saldı. Bu tayfalar Qara dəniz sahillərindən və Krım yarımadasından gəlmişdilər. Onlar burada **İskit padşahlığını** yaratdılar.

İskit padşahlığı Manna dövləti ilə ittifaq yaratdı. Mannanın İskit padşahlığı ilə yaxınlaşması Assur hökmdarının xoşuna gəlmədi və Mannanın Assur dövləti ilə münasibətləri pozuldu.

Manna dövləti Ahşeri və Uallinin hakimiyyəti dövründə. Mannada Assur dövlətinə qarşı olan qüvvələr əraziyə yeni gəlmiş tayfalarla birgə asılılıqdan xilas olmağa çalışırdılar. Manna hökmdarı **Ahşeri** (e.ə. 675–650-ci illər) Assur ilə ittifaqı pozdu. Bu səbəbdən **e.ə. 650-ci ildə** Assurla Manna arasında döyüş baş verdi. Manna ordusu məğlub oldu. Assur hökmdarı Mannanın bir sıra şəhər və qalasını, eləcə də paytaxt İzirtunu tutub dağıtdı. Əhalini, mal-qaranı və at ilxılarını qənimət kimi apardı.

Sak döyüşçüsü

Assurların Manna qalalarından birinə hücumu
(qədim təsvir)

Ahşerinin Assur dövləti ilə ittifaqı pozmasının mənfi nəticələrini izah edin.

Assur — Manna münasibətlərini təsvir edin.

Xatırlayın: Midiya dövləti nə vaxt yaranmışdı?

Assur ilə ittifaqın tərəfdarları Ahşerinin siyasətindən narazı qaldılar. Buna görə də onlar Ahşəriyə qarşı üsyan təşkil etdilər. Üsyan zamanı Ahşeri öldürüldü. Hakimiyyətə Ahşerinin oğlu **Ualli** gəldi. O, Assur dövləti ilə ittifaqı bərpa etdi. Babil və Midiyaya qarşı mübarizədə Manna müttəfiq kimi Assura kömək etdi. Beləliklə, Manna ilə Assur münasibətləri yenidən yaxşılaşdı.

E.ə. 590-cı ildə Manna dövlətinin ərazisi qonşuluqda yaranmış güclü Midiya dövləti tərəfindən işğal edildi. İlk vaxtlar Manna Midiyanın “kiçik müttəfiqi” kimi çıxış edirdi. Lakin az sonra Midiya Manna torpaqlarının tam hakimi oldu. Bununla da Mannanın müstəqil dövlətçiliyi sona çatdı.

Mannanın müttəfiqi olan İskit padşahlığı da Midiya dövləti ilə rəqabət apara bilməyib onun hakimiyyəti altına düşdü.

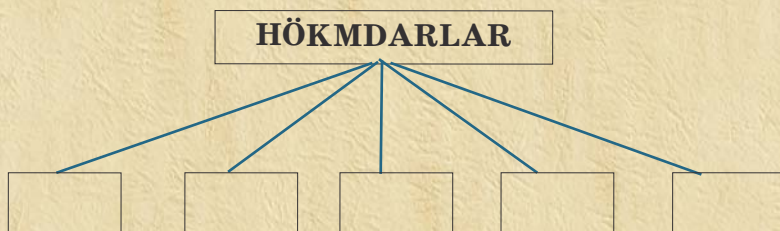
1. Yadelli basqınlarından qorumaq üçün Manna hökmdarının yürütdüyü xarici siyasəti izah edin.
2. Kimmer-iskit-sak tayfalarının Manna ərazisinə haradan gəldiyini xəritədə göstərin.
3. Kimmer-iskit-sak tayfalarının Manna ərazisində məskən salmasının siyasi vəziyyətə necə təsir etdiyini müəyyən edin.
4. Assur dövlətinin Manna ilə ittifaqın pozulmasına necə münasibət göstərdiyini faktlarla göstərin.

5. Manna dövləti öz müstəqilliyini neçə əsr qoruyub saxlaya bilmişdir? Hesablayın.

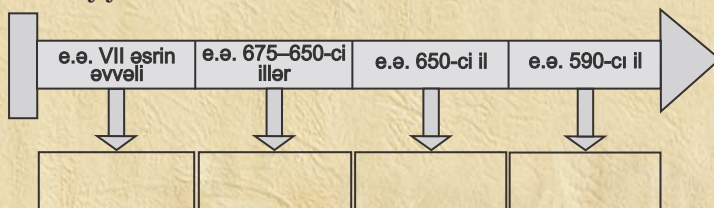
6. Cədvəli dəftərinizə çəkin və tamamlayın.

Manna						
Yarandı	Paytaxt şəhəri	Müttəfiqi	Düşmənləri	İdarəetmə	İnzibati quruluşu	Süqut etdi

7. Manna hökmdarlarını sadalayın:

8. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələr müəyyən edin.

“Mərkəzləşmiş Manna dövləti süqut etdi” adlı kiçik-həcmli hekayə qurun.

12. MANNANIN ŞƏHƏRLƏRİ. MƏDƏNİYYƏT

Həsənli, Ziviya, Manna əsatirləri, dil, yazı və incəsənət

Mannada sənətkarlığın inkişafı haqqında danışın.

Həsənli yaşayış yerinin qalıqları

Sənətkarlıq. E.ə. IX – VIII əsrlərdə Manna ərazisində zəngin dəmir filizi və qiymətli daş yataqları olduğuna görə burada metalışləmə və zərgərlik işində böyük uğurlar qazanılmışdı. Manna şəhərlərində sənətkarlıq inkişaf etmişdi.

Metalişləmə ilə məşğul olan ustalar əridilmiş metalı qəliblərə tökərək ora, toxa, balta, xəncər, ox ucları, dəbilqə, qızıl və gümüşdən qılınç, sini, qədəhlər, kəmə, bəzək əşyaları hazırlayırdılar. Həsənli yaşayış yerindən tapılan qızıl cam mannalı ustaların yüksək sənətkarlığından xəbər verir.

Mannalılar toxuculuq sənəti ilə də məşğul olmuşlar. Onlar parça toxumaq üçün qoyun yunundan və keçi **qəzilindən*** istifadə edirdilər. Toxuculuqla yanaşı, Mannada boyaqçılıq sənəti də inkişaf etmişdi.

Mannalılar qonşu ölkələrlə ticarət əlaqələri yaratmışdılar. Onlar istehsal etdikləri müxtəlif məhsulları metal, at və mal-qaranı başqa vacib əşya və ərzaqla dəyişirdilər.

Memarlıq və incəsənət. Mannalılar öz məskənlərini düşmənin əli çatmayan təbii yüksəkliklərdə və asan müdafiə edilən yerlərdə salırdılar. E.ə. I minilliyin əvvəlinə yaxın bu məskənlər tədricən müdafiə divarları ilə əhatələnir və əsl qalalara çevrilirdi. **E.ə. IX–VIII əsrlərdə** Mannada yadelli hücumlarının qarşısını almaq üçün müdafiə divarları olan qala-şəhərlər mövcud idi. Qala şəhərlərin heç də hamısı yaşayış məntəqələri deyildi. Onların bəzisi yaşayış məskənlərinin yollarını qoruyan müdafiə qurğuları idi. Düşməndən müdafiə üçün bu qala-şəhərlərdə müəyyən qədər qoşun saxlanılırdı. Hücum təhlükəsi olanda mal-qara və yaxın kəndlərin sakinləri burada müdafiə olunurdu.

İzirtu, Uraş, Uşkaya, Sirdakka, Ziviyə, Həsənli və başqa şəhərlər qala divarları ilə əhatə olunmuşdu. Həsənli qala-şəhərində iki-üç mərtəbəli binalar, məbəd tikilmişdi.

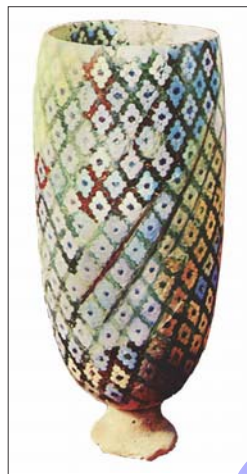
Mannada təsviri sənət də inkişaf etmişdi. Manna sənətkarlarının hazırladığı və dövrümüzə qədər gəlib çıxmış qızıl cam üzərində çox

Mannada sənətkarlığın inkişafını iqtisadi inkişaf əlaqələndirin.

Mannada memarlığın inkişaf səviyyəsini izah edin.

Saxsı qab

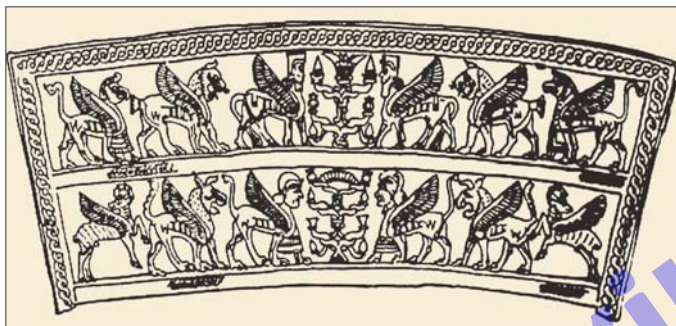
* **Qəzil** – keçi tükü

İzirtu xarabalıqlarından aşkarlanmış şirəli keramik lövhə. Lövhədə qanadlı fantastik heyvan təsvir olunmuşdur.

Manna hökmdarının cam üzərində təsviri

“Dirilik ağacı” ətrafında təsvirlər (qızıl qab üzərindəki təsvir)

Erkən İşquz (skif) incəsənəti nümunəsi. Ziviyə kurqanı

maraqlı təsvirlər vardır. Dağkeçisi və ya ceyran başı formasında hazırlanmış qızıl və gümüş qədəhlər — **ritonlar** ustaların yüksək sənətkarlığından xəbər verir. Müxtəlif əşyalar üzərində aslan ovlayan hökmdar, maral, dağqoçu, dirilik ağacı ətrafında keçi və qanadlı öküz təsvir olunmuşdur.

Din və əsatirlər. Mannalılar müxtəlif tanrılara sitayiş edirdilər. İbadət üçün xüsusi binalar — məbədlər tikir, ora tanrıların heykəllərini qoyurdular. Manna əhalisinin etiqadlarında dirilik ağacına sitayiş böyük yer tuturdu. Sənətkarların hazırladıqları bir çox metal və sümük əşyalarda, möhürlərdə dirilik ağacı və yanlarında ayaq üstə durmuş və yaxud diz çökmüş heyvanlar təsvir olunur. Di-

Mannalıların dini təsəvvürləri haqqında danışın.

Mannada istifadə olunan yazı növünü müəyyən edin.

rilik ağacı təbiətin ölməsi və dirilməsi ideyasını, qədim əhalinin axirətə inamını təcəssüm etdirirdi.

Sənətkarlar müxtəlif əşyalar üzərində Manna əsatirləri ilə bağlı səhnələr təsvir edirdilər. Belə təsvirlərdə **qrifon***, qanadlı qoç, insansifətli öküz, **sfinks*** və s. mühüm yer tuturdu.

Həsənlidən tapılmış qızıl cam üzərindəki rəsmlər də mannalıların dini görüşləri ilə bağlıdır. Camın yuxarı hissəsində döyüş arabası üzərində üç tanrı — Günəş, Ay, Külək-yağış tanrıları təsvir edilmişdir. Mannalılar tanrıları qanadlı təsvir edirdilər.

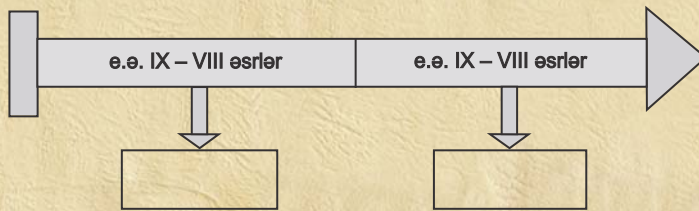
Yazı və dil. Azərbaycanın cənubunda əhali **mixi yazı** ilə tanış idi. Ziviyədən tapılmış gümüş sini üzərində həkk edilmiş işarələr heroqlif yazı növünə aiddir. Qaynaqlarda Manna ilə bağlı yer və şəxs adları Azərbaycan ərazisində qədim türk tayfalarının yaşadığını göstərir. Turukki adı türk tayfa adının ilkin forması hesab edilir. Manna hökmdarlarının adları da türk sözləri ilə izah olunur. Aza adı türkmənşəli ağa — “böyük qardaş”, Ullusunu “ən böyük”, “ən ulu” mənasını daşıyır. Bu, onu göstərir ki, Manna əhali-sinin əsas dili qədim türk dili olmuşdur.

***Qrifon** — aslanbədənli, qartalqanadlı, aslan və ya qartalbaşlı əfsanəvi heyvan

***Sfinks** — aslan bədənli, insan başlı əfsanəvi varlıq

1. Mannada sənətkarlığın inkişafına zəmin yaradan amilləri müəyyənləşdirin.
2. Mannalıların sənətin hansı sahələri ilə məşğul olduqlarını müəyyən edin.
3. Mannalıların qonşu ölkələrlə ticarət əlaqələrini təsvir edin.
4. Mannada memarlıq sənətinin bugünkü memarlıq sənəti ilə oxşar və fərqli cəhətlərini müqayisə edin.
5. Manna şəhərlərinin ərazisindən tapılmış əşyaların üzərindəki təsvirləri dəyərləndirin.
6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

“Mannanın təsərrüfat həyatı onun mədəniyyətinə necə təsir göstərmişdi?” mövzusunda esse yazın.

ÖZÜNÜ YOXLA

1. Manna dövlətinin yaranmasına təsir göstərən amilləri müəyyən edin.
2. Manna dövlətində idarəetmə. Təsvir edin.
3. İrənzunun dövründə Mannanın qüdrətli dövlətə çevrilməsini faktlarla təsdiq edin.
4. Mərkəzləşdirmə siyasətinin ölkənin möhkəmlənməsinə təsirini izah edin.
5. İrənzunun mərkəzləşdirmə siyasəti niyə bəzi canişinlərin xoşuna gəlmirdi? İzah edin.
6. Mannanı müdafiə etməkdə Assur hökmdarlarının marağını müəyyən edin.
7. Manna, Assur və Urartu ərazilərini xəritədə göstərin.
8. İskit padşahlığının hansı ərazidə yarandığını xəritədə göstərin.
9. İskit padşahlığının yaranması bölgədəki siyasi vəziyyəti necə dəyişdiyini izah edin.
10. Mannada atçılığın inkişafı haqqında danışın.
11. Mannanı Assura yaxınlaşdıran səbəbləri izah edin.
12. Manna Urartu hücumlarından necə xilas olduğunu faktlarla göstərin.
13. Manna hökmdarı Ahşərinin Assur dövləti ilə münasibətlərini müəyyən edin.
14. Zaman oxu üzərində Manna dövlətinin mövcud olduğu müddəti hesablayın.
15. Mannanın e.ə. VI əsrdə süquta uğradıldığını müəyyən edin.
16. Sənətkarlığın yüksək inkişaf tapdığı Manna şəhərlərini müəyyən edin.
17. Mannada metalışləmə sənətinin inkişafına hansı amillərin zəmin yaratdığını faktlarla təsbit edin.
18. “Həsənlidə tapılmış qızıl cam üzərindəki təsvirlər”i dəyərləndirin.
19. Mannada yazı: Misir və Şumer yazısını müqayisə edin və nəticə çıxarın.
20. Mannalıların dini görüşlərini müəyyən edin.
21. Mannalıların dilinin türk dili olduğunu faktlarla sübut edin.

ATROPATENA DÖVLƏTİ

LAYIHƏ

13. AZƏRBAYCAN MİDİYA VƏ ƏHƏMƏNİLƏR İMPERİYASI DÖVRÜNDƏ

“Kiçik Midiya”, Qaumata, satrap, Makedoniyalı İskəndər, Atropat

“Ümumi tarix” fənnindən Midiya dövlətinin necə yarandığını xatırlayın. Mətn tərtib edin.

Azərbaycan torpaqları Midiya imperiyasının* tərkibində. E.ə. VII əsrin əvvəlində Midiya Ön Asiyanın qüdrətli dövlətinə çevrildi. Manna ərazilərinin imperiyaya qatılması Midiya dövlətinin iqtisadiyyatında yüksəliş yaratdı. İnkişaf etmiş kənd təsərrüfatına, sənətkarlığa və şəhər həyatına malik olan Manna Midiya əyalətləri arasında ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış ölkə idi. Ona görə də Manna bu imperiyanın iqtisadi-mədəni mərkəzinə çevrildi. Mannanın əhalisi Midiya tayfaları ilə yaxınlaşaraq Midiya dilinin ləhcələrini qəbul etdi. Mannanın özü isə **“Kiçik Midiya”** adlanmağa başladı.

Midiya. Madalılar e.ə. I minilliyin əvvəllərində Mannanın cənub-şərq tərəfində məskunlaşmışdılar. Tarixi mənbələr yazır ki, Midiya dövlətinin yarandığı dövrlərdə indiki Azərbaycan türklərinin yaşadığı torpaqlarda e.ə. VII yüzilliyin 70-ci illərində İskit padşahlığı hökm sürürdü. Midiyalılar assurlarla apardıqları hərbi döyüşlərdə zəfər çalmış (e.ə. VII yüzilliyin axırı) və xeyli güclənmişdilər. Onlar e.ə. VII əsrin ilk illərində Urartu və İskit padşahlığının torpaqlarını ələ keçirdilər. Bu məğlubiyyətdən sonra saklar Qara dənizin şimal vilayətlərinə (ehtimal) qayıtdılar.

Mənbələrdə Azərbaycanın şimal torpaqlarının Midiyaya tabe olması haqqında heç bir mə-

*İmperiya – ayrı-ayrı ölkələrin işğalı nəticəsində yaranan, çox geniş əraziyə malik dövlət

Midiya dövləti (e.ə. VII əsrin 2-ci yarısı – e.ə. VI əsrin ortaları)

lumət yoxdur. Bu, Azərbaycanın şimal torpaqlarında yaşayan əhalinin siyasi müstəqilliyini saxladığını göstərir. Bununla belə, burada yaşayan tayfalar, şübhəsiz ki, qonşuluqda yerləşmiş güclü Midiya dövləti ilə iqtisadi və mədəni əlaqələr saxlamışlar.

İşğalçı müharibələri nəticəsində yaranmış qüdrətli Midiya dövlətinin siyasi, iqtisadi əsası möhkəm deyildi. Herodot yazırdı ki, “midiyalılar onlara yaxınlıqda olan xalqlar üzərində, bu xalqlar öz qonşuları üzərində, qonşular isə onlarla həmsərhəd olan xalq üzərində ağalığ edirdi”.

E.ə. 550-ci ildə Əhəmənilər nəslindən olan II Kir Midiya dövlətinə məxsus torpaqları ələ keçirib Əhəmənilər dövlətinin əsasını qoydu. Bununla da, Midiya dövlətinin tərkibində olan

Midiya dövləti tərəfindən işğal edildikdən sonra Manna əhalisinin vəziyyətini müəyyən edin.

Xatırlayın: Əhəmənilər Midiyada necə hakimiyyətə gəldilər?

Tomiris

qədim Azərbaycan torpaqları Əhəmənilərin hakimiyyəti altına düşdü.

Azərbaycan torpaqları Əhəmənilər imperiyasının tərkibində. II Kir Misirə qədər olan torpaqları da tutub Əhəmənilər dövlətinə birləşdirdi və böyük imperiya yaratdı.

II Kirin yaratdığı imperiya da möhkəm deyildi. O, farslara böyük imtiyazlar vermişdi. Ən mühüm mülki və hərbi vəzifələr fars əyanlarının əlində idi. Bütün farslar vergilərdən və icbari işlərdən azad edilmişdilər.

E.ə. 530-cu ildə II Kir Araz çayından şimalda yaşayan massagetlər üzərinə yürüş etdi. Lakin o, vətəninə ürəkdən sevinən massaget hökmdarı məğrur **Tomiris** tərəfindən məğlub edilib öldürüldü.

Əhəməni hakimiyyəti dövründə Azərbaycan əhalisinin vəziyyətini müəyyən edin.

Əhəmənilər imperiyasının sərhədləri çox geniş idi. Bu imperiyaya qatılmış ərazilər arasında Azərbaycan torpaqları da var idi. Here-dot farsların hökmranlığının Qafqaz sıra dağlarına qədər yayıldığını yazırdı.

Əhəməni zülmünə qarşı mübarizə. Tabe edilmiş ərazilərdə yaşayan tayfalar Əhəmənilər dövlətinə vergi verir və müharibə zamanı onun ordusunu hərbi dəstələrlə təmin edirdilər. Vergilər ağır, mükəlləfiyyətlər isə çox idi. Silah gücünə tabe edilmiş tayfalar Əhəmənilərin zülmünə tabe olmaq istəmirdilər. Əhalinin narazılığı getdikcə artırdı. Belə bir şəraitdə “Kiçik Midiya”da maqlar tayfasına mənsub olan Qaumata üsyan qaldıraraq çevriliş etdi.

Qaumatanın başçılıq etdiyi hərəkət hökmran fars sülaləsinin zülmünə qarşı yönəlmişdi. Qaumata əsilzadələrin əmlakını, qullarını əllərindən aldı. O, imperiyanı farsların deyil, midiyalıların başçılığı altında idarə etmək istəyirdi. Lakin e.ə. **522-ci** ildə Qaumata öldürüldü. Hakimiyyətə gəlmiş I Dara üsyanı yatırdı. O, dövləti möhkəmləndirmək üçün Əhəmənilər imperiyasını **20 satraplığa** (canişinliyə) böldü. Azərbaycan torpaqları Midiya satraplığına daxil edildi.

Həmin dövrdə Azərbaycanın şimal vilayətləri xeyli inkişaf etmiş əkinçilik-maldarlıq təsərrüfatına malik idi. Burada mövcud olan suvarma əkinçiliyi bol məhsul götürməyə imkan verirdi. Sənətkarlıq inkişaf etmişdi. Əhali qonşu ölkələrdə yaşayan tayfalarla iqtisadi-mədəni əlaqə saxlayırdı.

Qaumata hərəkətinin ideya və məqsədini aydınlaşdırın.

Əhəməni hökmdarı III Daranın aqibəti necə oldu? Araşdırın. Mətn tərtib edin.

Hansı səbəbdən Azərbaycan əhalisi əhəmənilərlə birgə döyüşürdü?

Azərbaycan Əhəməni dövlətinin süqutu zamanı. E.ə. IV əsrin II yarısında Əhəməni dövlətində mərkəzi hakimiyyət zəifləmişdi. Satraplar Əhəməni şahından çəkinmir, özlərini müstəqil hakim kimi aparırdılar. Bu zaman Midiyanın satrapı **Atropat** idi. Atropat müstəqil siyasət yeridirdi.

Makedoniyalı İskəndər (e.ə. 336 — 323-cü illər) Şərqə yürüşü zamanı Əhəmənilər imperiyasına dağıdıcı zərbələr vurdu.

E.ə. 331-ci ildə Şimali Mesopotamiyada **Qavqamel** adlı yerdə Makedoniyalı İskəndərlə Əhəmənilər arasında həlledici döyüş oldu. Bu döyüşdə Əhəməni ordusunun tərkibində qədim Azərbaycanın əhalisi: **albanlar, saklar, kaspilər** və b. tayfalardan təşkil olunmuş hərbi dəstələr də vuruşurdular.

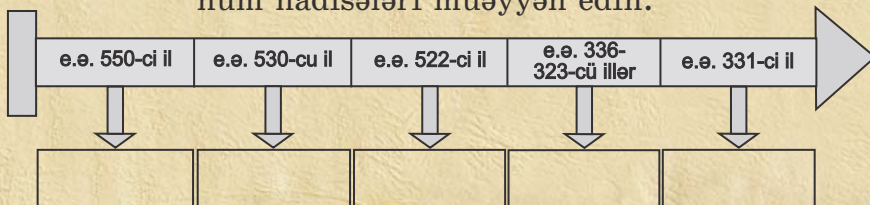
Makedoniyalı İskəndər Əhəmənilərə qalib gəldi. Beləliklə, **e.ə. 330-cu** ildə Əhəmənilər imperiyası süqut etdi. İskəndər tutduğu ərazilər hesabına böyük imperiya yaratdı.

İskəndər Qavqamel döyüşündə Daranı məğlub etdikdən sonra Babil şəhərinə yola düşür. Orada qısa müddət qaldıqdan sonra Satrapena vilayətinə gəlir. Satrapena əslində Atropatenaadır. İskəndər Satrapenaya gələnə qədər yunanlar bayraq nə olduğunu bilmirdilər. Qoşunu toplamaq üçün fətdən istifadə edirdilər. Yerli əhalidən öyrənəndən sonra artıq bunu bayraq vasitəsi ilə etdilər. Roma tarixçiləri iddia edirdilər ki, ilk bayraq türk xalqlarında olub. Satrapenada yaşayanlar türk mənşəli xalqlar idi.

1. Mannanın Midiya imperiyasına qatılmasının Midiya üçün əhəmiyyətini müəyyənləşdirin.
2. Azərbaycan torpaqlarının daxil edildiyi satraplığın necə idarə olunduğunu təsvir edin.
3. Əhəmənilər dövründə Azərbaycanın şimal torpaqlarında əhalinin təsərrüfat həyatının inkişaf səviyyəsini müəyyən edin.
4. “Qədim Azərbaycan əhalisi Əhəməni ordusunun tərkibində” adlı mətn tərtib edin.
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

“Kiçik Midiya Əhəməni hakimiyyətinə qarşı” adlı hekayə qurun.

14. ATROPATENA DÖVLƏTİ

Atropatena, müqlər, kaspilər, kadusilər, mataylar, Perdikki, Azərbaycan, Qazaka, "Midiya yağı"

Atropatın diplomatik fəaliyyətini dəyərləndirin.

Atropatla
Makedoniyalı
İskəndərin görüşü

Dövlətin yaranması. Makedoniyalı İskəndər Əhəməni hökmdarı III Daranı məğlub etdikdən sonra buraya yerli hakimlərdən canişinlər təyin etdi.

Makedoniyalı İskəndər Əhəməni dövlətini süquta uğradanda Atropat hüsuruna gəlib ona boyun əyməmişdi. Ona görə də İskəndər onu satraplıqdan azad edib yerinə başqasını təyin etmişdi. Lakin sonradan Atropat makedoniyalılarla münasibətləri qaydaya qoydu. Atropat böyük dövlət xadimi idi. O, İskəndərlə hərbi mübarizənin faydasız olmasını başa düşdüyü üçün ona yaxınlaşmaq yolunu seçdi. Makedo-

niyalılar Atropatı ondan asılı olan vilayətlərdən birinin — “Kiçik Midiya”nın hakimi kimi tanıldılar. İmperiyanın qalan ərazilərində — **“Böyük Midiya”da** isə makedoniyalılar ağalığa edirdilər. Diplomatik bacarığı sayəsində Atropat makedoniyalıların “Kiçik Midiya” ərazilərinə soxulmasının qarşısını aldı.

Atropatena dövlətinin yaranmasında Atropatın rolunu dəyərləndirin.

Atropatena. Bəzi tarixçilər Azərbaycanın adının Atropatenanın hökmdarı Atropatın adından yarandığını iddia edirlər. Azərbaycan adı burada yaşamış az tayfasının adı ilə də bağlanılır. “Cami ət-Təvarixin” müəllifi Rəşidəddin ilə təbrizli Məhəmməd Hüseyn ibn Xələf də Azərbaycan sözünün türkmənşəli olduğunu bildirirlər. Onların fikrincə, azər “hündür yer”, bayqan isə “böyüklər” mənasındadır.

Strabon eramızın əvvəlində irandilli etnosların rəvayətlərinə əsaslanan məlumatlardan istifadə edərək ölkəni Atropatın adı ilə Atropatena adlandırmışdı. Strabon qeyd edir ki, “Midiya iki hissəyə bölünür. Bir hissəni Böyük Midiya adlandırırdılar. Onun paytaxt şəhəri Ekbatandır. İkinci hissəsi Midiya Atropatena-sıdır. O, öz adını hərbi sərkərdə Atropatdan almışdır. O, istəməmişdir ki, bu ölkə də makedoniyalıların hakimiyyəti altında olsun. Atropat bu ölkəni müstəqil etmişdi. Strabona görə, Adərbayqan hələ İskəndərin dövründə müstəqilliyini saxlamış və Midiya kimi İskəndərə tabe olmamışdır. Polibi də bu məlumatı təsdiq edir. O, “Artabazan” vilayəti haqqında yazır ki, bu padşahlıq farsların vaxtından qalmışdır.

İskəndər dövründə onu nəzərdən qaçırmışdılar. Deməli, Azərbaycan Əhəminlər dövründə öz müstəqilliyini saxlayırdı. Ammian Marseli də Adərbayqanın Midiyadan təcrid olunduğunu təsdiq edir.

E.ə. VIII–VII əsr mixi yazılarında Andurpatuanu // Andarpatuan məskən adı çəkilmişdir. Bu yaşayış məskəni Midiya ilə Manna (indiki Cənubi Azərbaycan) arasında Qızıl Uzən çayının cənub-qərb başlanğıc axarında yerləşirdi. Onu Atropatena adı ilə eyniləşdirirlər. Andarpatuanu // Andarpatuan və Atropatena // Aturpatakan müxtəlif dillər əsasında yaranmışlar. Antik müəlliflərdən Polibi qeyd etmişdi ki, Midiya qərbdən camrapeylərin (yəni Adərbayqanın) ərazisinə söykənir. Şimalda kadusi, matian, aniapiak və s. tayfaları əhatə etmişlər. Polibinin dövründə Adərbayqanın adı hələ işlək olmadığından o bu tayfalar yaşayan ərazini, sonrakı Atropatenanı “Artabazanın vilayəti” adlandırmışdı. Bu ölkəni cənubda Midiyadan sıra dağlar ayırırdı. Polibi “Artabazan vilayəti (Adərbayqan) barədə yazırdı ki, “bu padşahlıq əhəmənilərin vaxtından qalmışdır.” Deməli, Azərbaycan hələ Əhəmənilər dövründə öz müstəqilliyini saxlayırdı.

İskəndərin dövründə Urmiya gölü hövzəsində müstəqil padşahlıq mövcud olmuşdur. Bu Adərbayqan (Atropatena) dövləti idi.

“Artabazan vilayəti”. Şərqə yürüş edən II Atniox Molonu Midiya satranı təyin edir. Molon Selevkilərə qarşı üsyan qaldırır. E.ə. 222–220-ci illərdə o öz hakimiyyətini İkiçayarası vilayətləri hesabına genişləndirir. Onun hakimiyyəti uzun çəkmir, döyüşlərin birində məğlub olur. Molonun üsyanına qonşular ərzaq və hərbi qüvvə ilə kömək etmişdilər. Onlar içərisində Adərbayqan əhalisi də vardır. Onların hökmdarı Artabazan idi. III Atniox qonşu torpaqların əhalisini hökmdarları qorxutmaq qərarına gəlir ki, onlar ərzaq və ordu ilə bir daha cürət edib qiyamçılara yardım etməsinlər. Ona görə də Artabazana qarşı müharibəyə başlayır. Artabazan qüdrətli və müdrik hökmdar sayılırdı. O, satropeylərin hökmdarı idi. III Antiox ordusu Zaqros dağlarını aşır. Midiyadan sıra dağları ilə ayrılan Artabazanın vilayətinə daxil olur. Bu ərazi Midiyaya daxil deyildi. Onu “Artabazanın vilayəti” adlandırırdılar. Burada yaşayan əhali döyüşkən və cəsur olmuşdu. Polibinin məlumatına görə, Artabazan çox qoca imiş, ona görə də III Antioxla döyüşə girmir. E.ə. 220-ci ildə Səlvkilərdən asılı vəziyyətə düşür. Lakin e.ə. 190-cı ildə romalılar Səlvkiləri məğlub edir və Adərbayqan yenə də müstəqillik qazanır.

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində bir-birinə qohum olan qədim tayfalar yaşamışdır. Urmiya, Naxçıvan, Qarabağ, Gəncəçay və başqa ərazilərdə kiçik tayfalar vahid mərkəz ətrafında birləşərək iri tayfa ittifaqı yaratdılar.

Mənbələrdə e.ə. 836-cı ildə III Salmanasarin qələbə çala-çala Gərgər ölkəsinə gəlib çıxdığı haqqında, e.ə. 716-cı ildə Sarqonun Mannaya hücumu və onun gərgərlərin qala və istehkamlarını ələ keçirdiyi haqqında məlumat vardır.

Qədim dövrün tarixçisi Strabonun verdiyi məlumata görə, Qafqazda yaşayan qədim türk tayfalarından biri qarqarlar olmuşdu.

Gərgərlər zaman keçdikcə Araz çayının sağ və sol sahilində sakin olmuşlar. Gərgər tayfaları ilə qarqarlar etnik kök etibarı ilə bağlıdır. Gərgərlər kuti və lullubilərlə, hətta Mesopotamiya ilə iqtisadi-mədəni əlaqələr yaratmışlar.

Atropatenanın yerləşdiyi məkanı, ərazini təsvir edin.

Strabon yazırdı ki, “Atropat bu ölkənin makedoniyalıların hakimiyyəti altına düşməsinə yol vermədi”.

“Böyük Midiya”da makedoniyalıların qarşı üsyan baş verdi. Üsyanın başçısı Bariaks adlı şəxs idi. Atropat üsyanı yatırdı və Bariaksı əsir alaraq İskəndərə təhvil verdi. İskəndər sərkərdəsini Atropatın qızı ilə evləndirdi. Bu qohumluq Atropatın mövqeyini daha da möhkəmləndirdi.

Qədim Azərbaycan dövləti Atropatena

Makedoniyalı İskəndərin ölümündən sonra onun yaratdığı imperiya parçalandı, ayrı-ayrı müstəqil dövlətlər yarandı. Bu dövlətlərdən biri də Atropatena idi. **E.ə. 321-ci ildə** Atropat müstəqil dövlətin hökmdarı oldu. Bu dövlət onun adı ilə **Atropatena** və ya **Atropat Midiyası** adlandırıldı.

Atropatenanın əhalisi və onların məşğuliyyətini təsvir edin.

Azərbaycan coğrafi adının yaranmasını Atropatenanın adı ilə bağlayırlar. Azərbaycan adı qaynaqlarda VII əsrdən, ərəblərin bu torpağı istila etməsindən sonra çəkilir.

Atropatena (Adərbayqan) dövləti, əsasən, **indiki Cənubi Azərbaycanı və Azərbaycan Respublikasının bəzi cənub rayonlarını** əhatə edirdi. Ölkənin qərbində Zaqros dağları, şimalında Qaradağ silsiləsi yerləşirdi. Ən böyük düzənlik ərazisi Urmiya gölündən cənubda idi. Atropatenanın paytaxtı **Qazaka** şəhəri idi.

Kaspilər. Əhəmənilər dövlətinin siyasi nüfuzu Qafqaz dağlarına çatdıqda Şimali Azərbaycanda yaşayan tayfalar tarix səhnəsinə çıxdılar. Onların ən görkəmlisi kaspilərdir. Xəzər dənizinin bir adının da Kaspi olması onların adı ilə bağlıdır. Kaspilər qədim dövrün görkəmli xalqlarından biri olan kassilərin qohumudur. Onlar e.ə. I minilliyin sonunda alban tayfalarına qarışmışlar. Yaşadıqları coğrafi məkan Muğan–Lənkəran ovalığı idi. Kaspilər gəmiçilik sənətinə yaxşı yiyələnmişdilər.

Herodot kaspı tayfalarını başqa qonşu tayfalarla birlikdə əhəmənilərin XI canişinliyinə daxil olmasını, onların xəzinəsinə 200 talant bac vermələrini xatırladır. O, həm də e.ə. V yüzilliyin başlanğıcında əhəməni şahı Kserksin ordusunda piyada və atlılardan ibarət kaspı dəstəsinin iştirakını bildirir. Herodot “kaspilər” dedikdə dəniz sahilində yaşayan başqa tayfaları, o sıradan albanları da nəzərdə tuturdu. Qavqamel döyüşündə (e.ə. 331-ci il) həm kaspilər, həm də albanlar (kadusilər, sakasenlər birgə) iştirak etmişlər. E.ə. I minilliyin sonuna doğru alban tayfalarının birləşməsi gedişində kaspilər albablara qarışmış getdikcə ərimişdir. Onun yazdığına görə, kaspilərin adı yalnız dənizin və yaşamış olduqları vilayətin adında saxlanmışdı. Kaspiana vilayəti Kürdən sağdakı dənizsahili torpaqlarda idi. Kaspilər nərə tipli balıqları tutur, duzlayır və qurudur, sonra yükləyib Ekbatana aparırdılar. Balıq yağından məlhəm, içalatından şəffaf yapışqan hazırlanırdı.

Kaspilər dəniz inşaatına və dəniz gəmiçiliyinə yaxşı bələd idilər.

Əhali. Atropatenanın əhalisi, təsərrüfat həyatı, qonşu dövlətlərlə münasibətləri haqqında qədim dövr müəlliflərinin yazılarında məlumatlar vardır. Bu məlumatlarda göstərilir ki, Atropatenada müxtəlif tayfalar — *müqlər, maqlar, kaspilər, kadusilər, mataylar* yaşamışlar. Bu tayfalardan çoxu türksoylu idi və artıq *e.ə. IV əsrdə Azərbaycan ərazisində vahid türk xalqı yaranmağa başlamışdı*. Sonrakı əsrlərdə bu inkişaf daha da dərinləşmişdir.

Atropatenada sənətkarlığın inkişafına şərait yaranan amilləri müəyyən edin.

Makedoniyalı İskəndərin adından kəsilən pullar

Təsərrüfat. Atropatenada əhalinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıq idi.

Əkinçilikdə buğda və arpa üstünlük təşkil edirdi. Ölkənin dağlıq ərazilərində mal-qara sürüləri, at ilxıları saxlanılırdı. Qoyunçuluq toxuculuğun inkişafına zəmin yaradırdı.

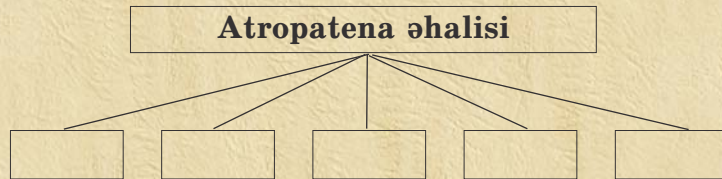
Ölkənin zəngin faydalı qazıntı yataqlarından mis, dəmir, qızıl, gümüş və s. çıxarılırdı. Bu isə sənətkarlığın silahqayırma, zərgərlik və digər sahələrinin inkişafına səbəb oldu.

Sənətkarlar metal və gil qablar, silahlar, toxuculuq məhsulları, bəzək şeyləri və s. hazırlayırdılar. Ticarətdə puldan geniş istifadə olunurdu. Atropatena ərazisində tapılan ən qədim pul-lar Makedoniyalı İskəndərin adından kəsilmişdir.

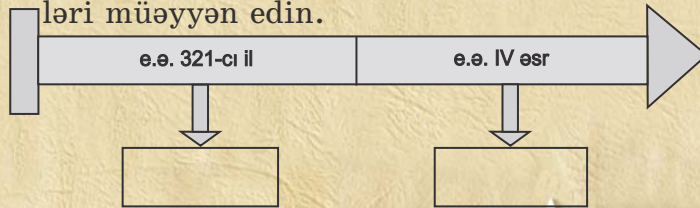
Atropatenada neft yataqları var idi. Nefti “*Midiya yağı*” adlandırırdılar. Ondan hər b işində istifadə olunurdu.

1. Atropatenanın müstəqil dövlətə çevril-dişi şəraiti təsvir edin.
2. Azərbaycan coğrafi adının mənbələrdə yazılması dövrünü müəyyən edin.
3. Atropatena (Adərbayqan) dövlətinin ərazisinin hansı torpaqları əhatə etdiyini müəyyənləşdirin.
4. Atropatena əhalisinin təsərrüfat həyatını təsvir edin.
5. Atropatena əhalisinin hansı tayfalardan ibarət oldu-ğunu sxemdə əks etdirin.

6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisə-ləri müəyyən edin.

“Atropatenada sənətkarlıq və ticarət” — məlumat toplayın və esse yazın.

15. ATROPATENANIN QONŞU DÖVLƏTLƏRLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

Selevkilər, Maqneziya döyüşü, Roma—Atropatena—Parfiya

Atropatena və Selevkilər. Makedoniyalı İskəndər imperiyasının dağılmasından sonra yaranan dövlətlərdən biri də Selevkilər dövləti idi. **E.ə. 223-cü** ildə Selevkilər dövlətində hakimiyyətə gələn **III Antiox** qonşu əraziləri işğal etmək üçün yürüşlərə başladı. O, Atropatenanı asılı vəziyyətə saldı.

Atropatena dövlətinin yenidən müstəqillik qazanmasının səbəbini izah edin.

E.ə. II əsrin ortalarında Roma respublikası Aralıq dənizi hövzəsində ən güclü dövlətə çevrilmişdi. Roma öz hakimiyyətini Aralıq dənizi hövzəsində daha böyük ərazilərə yaymağa çalışırdı. Ona görə də Selevkilərlə Roma dövləti arasında müharibələr baş verirdi.

***E.ə. 190-cı ildə Maqneziya** adlı yerdə romalılar Selevkiləri məğlubiyyətə uğratdılar. Selevkilər dövləti parçalandı. Atropatena dövləti yenidən müstəqil oldu.*

*Atropatenanın qonşuluğunda olan **Parfiya dövləti** Selevkilər dövlətinin zəifləməsi nəticəsində meydana gəlmişdi. E.ə. II əsrdə artıq güclənmiş olan Parfiya və Roma dövlətləri Ön Asiyada ağalıq uğrunda mübarizə aparırdılar. Parfiya və Atropatena Romanı öz müstəqillikləri üçün təhlükə hesab edirdilər. Romaya qarşı mübarizə Atropatena ilə Parfiyanı bir-birinə yaxınlaşdırmışdı.*

E.ə. I əsrin 1-ci yarısında Romanın işğalçılıq siyasəti gücləndi. Romalılar **Lukull** və **Pompeyin** başçılığı ilə Şərqi hərbi yürüşlər etdilər. Bu yürüşlər zamanı Atropatena Romadan asılı vəziyyətə düşsə də, ölkəni romalı cənişinlər deyil, yerli hökmdarlar idarə edirdilər.

E.ə. I əsrin ortalarında Roma ilə Parfiya arasında münasibətlər daha da kəskinləşdi və **e.ə. 53-cü ildə** müharibəyə səbəb oldu. Parfiya qoşunları romalıları məğlubiyyətə uğratdılar. Hərbi meydanında 20 mindən çox Roma döyüş-

Atropatena ilə Parfiyanı bir-birinə yaxınlaşdıran səbəbi izah edin.

“Roma—Atropatena münasibətləri” təsvir edin.

Atropatenalılının romalılarla döyüşdə qələbəsinə kömək edən amilləri izah edin.

Antoninin
Atropatenaya
hücumu

çüsü həlak oldu. Həmin döyüşdə Atropatena dövləti Parfiyanın tərəfində idi. Qədim yunan tarixçisi Strabon yazırdı ki, hərbi gücünə görə Atropatena çox qüvvətli bir ölkədir. O, döyüşə 10 min süvari, 40 min piyada çıxara bilər. Bu, o dövr üçün çox böyük hərbi qüvvə idi. Roma ilə Parfiya arasında müharibə bununla bitmədi. **E.ə. 38-ci ildə** baş verən döyüşdə bu dəfə romalılar parfiyalıları ağır məğlubiyyətə uğratdılar.

E.ə. 36-cı ilin yayında Roma sərkərdəsi **Antoni** Parfiya üzərinə hücumla keçdi. Lakin o, naməlum səbəbdən Parfiyanın paytaxt şəhəri Ktesifon tərəfə deyil, şimala üz tutdu və bu istiqamətdə irəliləyərək Atropatenaya çatdı. Antoni Atropatenanın şəhərlərindən biri olan Fraaspaya hücum etdi. Fraaspa Atropatena hökmdarının qış iqamətgahı idi. Şəhər yaxşı müdafiə olunurdu. Ona görə də uzunsürən mühasirə heç bir nəticə vermədi. Romalılar

geri çəkildilər. Bu döyüşlərdə Antoni 35 min nəfərə yaxın əsgər itirdi və Atropatenanı tərk etməyə məcbur oldu.

E.ə. I əsrin sonlarında Atropatena ilə Parfiya arasında münasibətlər pisləşdi. Parfiya Atropatenanı özünə tabe etməyə çalışdı. Belə bir şəraitdə Atropatena Roma ilə dostluq münasibətləri yaratmağa səy göstərdi. Lakin bütün bu səylərə baxmayaraq, Parfiya Atropatena dövlətini öz nüfuz dairəsinə salmaq niyyətindən əl çəkmədi. **Eramızın əvvəllərində** Atropatena Parfiyanın (Arşakilər sülaləsinin) hakimiyyəti altına düşdü.

E.ə. I əsrin sonlarında Atropatena–Parfiya münasibətlərini şərh edin.

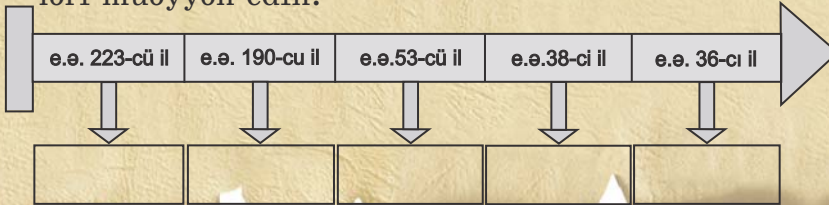
Atropatenanın xarici siyasətini izah edin.

1. Atropatenanın Selevkilərin əsarətindəki vəziyyəti təsvir edin.
2. Parfiya və Atropatena Romanı nə üçün təhlükə hesab edirdilər? İzah edin.
3. E.ə. I əsrin 1-ci yarısında Roma–Atropatena münasibətlərini müəyyən edin.
4. Romalıların Fraaspaya hücumunun nəticəsini şərh edin.
5. Atropatena–Parfiya münasibətlərinin nəticəsini araşdırın, mətn tərtib edin.
6. Cədvəli dəftərinizə çəkib tamamlayın.

Atropatena				
Mövcud olub	Ərazisi	Əhalisi	Müttəfiqi	Düşmənləri

7. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələr müəyyən edin.

Atropatenanın qonşu dövlətlərlə münasibəti haqqında material toplayın, təqdimat edin.

16. ATROPATENA MƏDƏNİYYƏTİ

Atropatena şəhərləri, zərdüştilik, "Avesta", maq

Atropatena memarlığını təsvir edin.

Şəhərlər. Qədim yunan və Roma müəllifləri **Strabon, Plutarx, Ptolemey** və başqalarının əsərlərində Atropatena şəhərləri haqqında məlumatlar vardır. Arxeoloji qazıntılar da göstərir ki, Atropatena ərazisində zəngin maddi mədəniyyət abidələri mövcud olmuşdur.

Ölkənin paytaxtı Qazaka şəhəri arxeoloji cəhətdən daha yaxşı öyrənilmişdir. Burada aşkar olunmuş ictimai binalar, yaşayış evləri, məbədlər şəhərsalma mədəniyyəti və əhalinin dini görüşləri haqqında təsəvvür yaradır. Atropatenada **Qazaka, Fraaspa, Fanaaspa, Aq-nazana** kimi şəhərlər var idi.

Şəhərlər karvan yolları üzərində və böyük məbədlərin ətrafında yaranmışdır. Bəzi şəhərlər ayrı-ayrı hökmdarlar tərəfindən salınmışdır. Şəhər əhalisi sənətkarlıq və ticarətlə, şəhəratrafi ərazilərdə isə əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşdur.

Memarlıq. Şəhərlərin ərazisi böyük, əhalisi çox idi. Möhtəşəm müdafiə divarları şəhərləri düşmən hücumlarından qoruyurdu. Atropatenada binaların tikintisində daşdan, çiy və bişmiş kərpicdən, ağacdən istifadə edirdilər. İctimai binaların tikintisində ağac sütunlardan geniş istifadə olunurdu. Sütunlar iri daş altlıqların üstündə ucaldılırdı. Binaların üstü yastı və tağ şəklində olub, kirəmitlə örtülürdü.

Yunan mədəniyyətinin Atropatena mədəniyyətinə təsirini izah edin.

Şiz qalası

Ellin* mədəniyyəti və onun Atropatena mədəniyyətinə təsiri. Atropatena memarları qonşu ölkələrin memarlığı ilə yaxşı tanış idilər. Binaların tikilişində Atropatena mədəniyyətinə yunan mədəniyyətinin təsiri aydın hiss olunur. Tikinti materialı kimi **kirəmitdən*** istifadə edilməsi də yunan mədəniyyətinin təsirinin nəticəsidir.

Kerifto adlı yerdə qayada oyulmuş möhtəşəm memarlıq abidəsinin giriş hissəsinin üstündə yunan dilində yazılmış əsətir Herakla həsr olunmuşdur.

Din. Atropatena əhalisi **Zərdüştün** yaratdığı **zərdüştilik** dininə sitayiş edirdi. Bu dinin kahini **maq** adlanırdı.

Atropatena lələrinin dini görüşləri barədə danışın.

* **Ellinlər** – qədim yunanların özlərinə verdikləri ad

* **Kirəmit** – damların üstünü örtmək üçün gil löhvə

Zərdüştilərin ibadətgahı

Zərdüşt

Zərdüştiliyin müqəddəs kitabı “*Avesta*”ya görə, dünyada iki qüvvə — xeyir (*Hörmüzd*) və şər (*Əhrimən*) daim bir-biri ilə mübarizə aparır. Mübarizə nə qədər ağır olsa da, xeyir qalib gəlir.

Zərdüştilər odu müqəddəs sayırdılar. Onlar məbədlərdə od yandırır və onu sönməyə qoymurdular. Bu dinin ehkamlarına görə oddan başqa, torpaq və su da müqəddəs hesab edilir.

Zərdüştiliyin baş məbədlərindən biri paytaxt Qazaka şəhərində yerləşirdi. Bu məbəd İslam dini yayılıb möhkəmlənənə qədər öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdı. Sasani hökmdarlarının tacqoyma mərasimi Novruz bayramı günündə bu məbəddə keçirilirdi. Sonralar zərdüştilik dini təkallahlı dinlər tərəfindən sıxışdırıldı.

“Avesta” nə vaxt məhv oldu. E.ə. 331-ci ildə Makedoniyalı İskəndərlə III Dara arasında döyüş oldu. Cəncal düzənliyində baş verən bu döyüşdə İskəndər döyüşün gedişində dönüş yaratmaq üçün süvari dəstəsi ilə birlikdə özünü Əhəməni ordusunun mərkəzinə saldı. II Dara döyüşü yarımcıq qoyub Midiyaya qaçdı. Başsız qalan ordu darmadağın edildi. Bu döyüş Əhəməni dövlətinin süqutunu başa çatdırdı. İskəndər döyüşsüz Babil və Elamın paytaxtı Suz şəhərlərini zəbt etdi, şah xəzinəsini ələ keçirdi. Sonra İskəndər Persepol və Pasaqarq şəhərlərini tutdu. Persepolun 120 min talant (1 talant – 40 kq-a qədər idi) qızıl və gümüşdən ibarət xəzinəsinə sahib oldu. Persepol yandırıldı. 12 min dananın gönü üzərində yazılmış müqəddəs “Avesta” həmin yanğın zamanı məhv oldu.

Əhəmənilər sarayının yandırılması

III–VII əsrlərdə Sasanilər sülaləsi dövründə “Avesta” yenidən toplanmışdır. Fransız alimi **Anketil Düperon** onu fransız dilinə tərcümə etmiş və bundan sonra “Avesta” Avropada yayılmışdır.

1. Atropatena memarlığını Azərbaycanın bugünkü memarlığı ilə müqayisə edin.
2. Zərdüştilik dini haqqında bildiklərinizi şərh edin.
3. Qazaka məbəbində keçirilən mərasimləri təsvir edin.

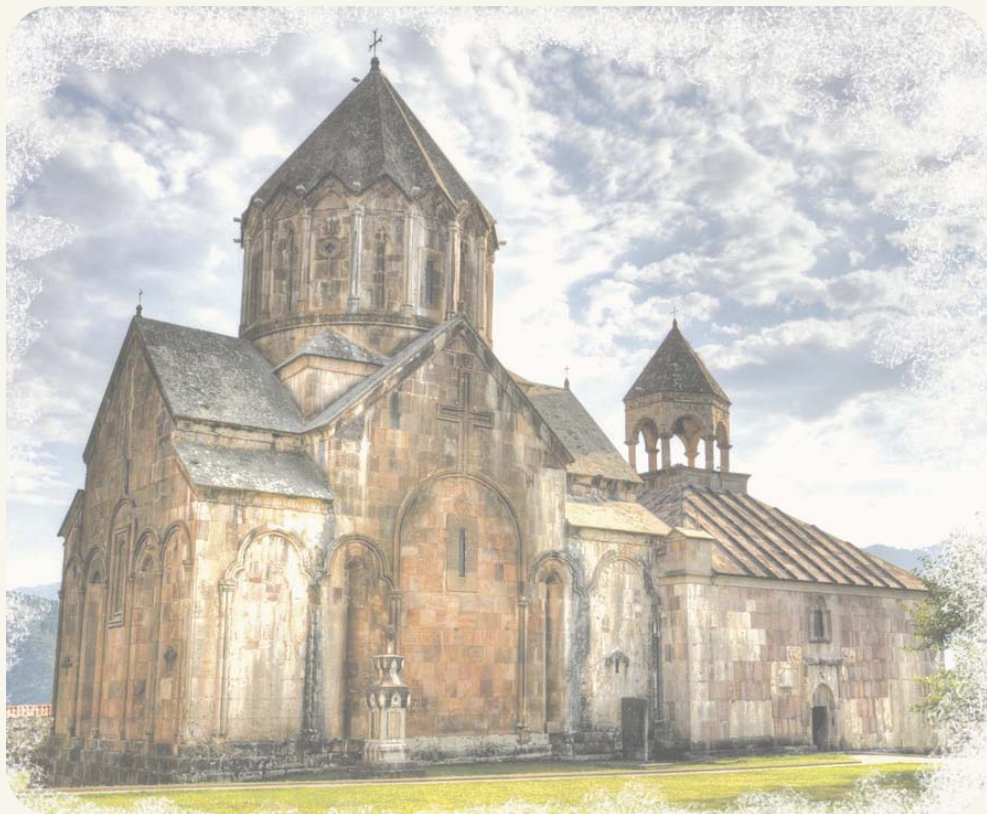

“Atropatena mədəniyyəti” haqqında məlumat toplayın və esse yazın.

ÖZÜNÜ YOXLA

1. Mannanın Midiya əsarətinə düşməsinin nəticələrini müəyyən edin.
2. Əhəmənilər dövləti satraplığa bölünmüşdü. Bu inzibati bölgünün onlar üçün mahiyyətini izah edin.
3. Atropatla İskəndərin münasibətlərini müəyyən edin.
4. Atropatena nəyə görə bəzən “Atropat Midiyası” da adlandırıldığını izah edin.
5. Atropatenanın yerləşdiyi coğrafi məkanı təsvir edin və xəritədə göstərin.
6. Atropatena dövlətinin yaranmasından neçə əsr əvvəl Manna dövləti yaranmışdır? Hesablayın.
7. Atropatena dövlətinin yarandığı tarixi şəraiti müəyyən edin.
8. Atropatenanın əhalisi, təsərrüfat həyatı və qonşu dövlətlərlə münasibətləri haqqında məlumatları necə əldə olunduğunu şərh edin.
9. Atropatena əhalisinin dini görüşlərini müəyyən edin.
10. Selevkilər dövlətinin yarandığı şəraiti təsvir edin.
11. Atropatenedən keçən karvan yolları üzərində olan şəhərləri müəyyən edin.
12. Atropatena ərazisindən Makedoniyalı İskəndərin adından kəsilmiş pullar tapılmasını izah edin.
13. Atropatena Selevkilərdən neçə il asılı oldu? Hesablayın.
14. Selevkilərlə Roma dövləti arasında müharibənin səbəblərini müəyyən edin.
15. E.ə. 53-cü il və e.ə. 36-cı ildə Parfiya–Roma müharibələrinin nəticələrini şərh edin.
16. Romalıların Şərqə yürüşlərinə kimlər başçılıq etdiyini araşdırın, təqdim edin.
17. Ellin mədəniyyətinin Atropatena mədəniyyətinə təsiri olmuşdu? Əsaslandırın.
18. Atropatenada baş məbəəd. Onun əhəmiyyətini şərh edin.
19. “Avesta” kitabı nə üzərində yazılmışdır? Araşdırın.
20. “Avesta” Avropada yayıldı. Faktlarla sübut edin.
21. Zərdüştilərin müqəddəs hesab etdiyi vacib ünsürləri müəyyən edin.

ALBANIYA DÖVLƏTİ

LAYIHƏ

Əhali. Albaniyanın əhalisi türkdilli və Qafqazdilli tayfaların birliyindən ibarət idi. Bu tayfaların arasında *albanlar* çoxluq təşkil edirdilər. Qaynaqlarda Albaniyada 26 dildə danışan tayfaların yaşaması göstərilir. Albaniya ərazisində albanlardan başqa *leqlər, kadusilər, kaspilər, utilər, qarqarlar* və b. tayfalar da yaşamışlar.

Albaniya dövləti e.ə. III əsrdə

Strabonun məlumatından Albaniyanın mərkəzləşmiş dövlət olması aydın görünür. Strabon yazırdı ki, indi bir hökmdar onlara hakimdir. Əvvəllər hər bir qəbilənin öz hökmdarı var idi.

Hazırda Azərbaycanda qafqazdilli tayfalar da yaşayırlar. Bunlar Qəbələ rayonunun Nic kəndində utilər, Quba rayonunun Xınalıq kəndində xınalıqlılar, Buduq kəndində buduqlulardır.

Qədim yunan tarixçisi Strabon Kür çayının Albaniya ərazisi ilə axaraq dənizə töküldüyünü və Kaspiana vilayətinin Albaniyanın tərkibinə daxil olduğunu qeyd edirdi. Xəzər dənizi Alban dənizi də adlanırdı.

Ərazi. Makedoniyalı İskəndərin imperiyasının dağılmasından sonra yaranan müstəqil dövlətlərdən biri də Albaniya dövləti idi. Albaniya dövləti *e.ə. IV əsrin* sonunda yaranmışdı.

Albanlar **İberiya*** ilə Xəzər dənizi arasındakı ərazidə yaşamışlar. Şimalda bu ərazi Qafqaz dağları, cənubda Atropatena ilə həmsərhəd idi.

Albaniya dövlətinin ərazisinə müasir *Azərbaycan Respublikasının ərazisi, indiki Ermənistan (Qərbi Azərbaycan), Dağıstanın cənub rayonları və Gürcüstanın Alazan (Qanix) vadisi* daxil idi.

Qədim
qala divarları.
(Çuxur Qəbələ
kəndi)

* **İberiya** — Gürcüstanda qədim dövlət

E.ə. III–II minilliklərdə iri tayfa ittifaqlarının yaranması, əmək məhsuldarlığının artması, xüsusi mülkiyyətin meydana gəlməsi ilkin dövlətlərin yaranmasına zəmin yaratmışdı. Azərbaycanın cənubunda yaranmış Atropatena quldar dövlət idi. Dövləti padşah idarə edirdi. O, qeyri-məhdud hakimiyyətə malik idi. Padşah həm də ordunun baş komandanı idi. Bu dövrdə cəmiyyətin yuxarı təbəqəsini zadəganlar, varlı quldarlar və dövlət məmurları təşkil edirdi.

Qul əməyindən filiz mədənlərində, kənd təsərrüfatı işlərində, sənətkarlıq emalatxanalarında istifadə edilirdi. Lakin istehsalın bütün sahələrində azad adamların əməyindən daha çox istifadə olunurdu. Onlar dövlətin idarə işlərində, kənd təsərrüfatında, sənətkarlıq və ticarət sahələrində işləyirdilər.

II–III əsrlərdə Atropatena quldarlıq quruluşu böhran keçirirdi. Qul əməyi daha özünü doğrultmurdu. Quldarlıq münasibətləri cəmiyyətin inkişafına mane olurdu. Ona görə də qullara natamam azadlıq verilir və onlar istehsal etdikləri məhsulun müəyyən hissəsini özlərinə götürürdülər.

Albaniya əhalisinin ictimai vəziyyəti:

1-ci təbəqə

- * padşah
- * ordu başçısı
- * hakimlər

2-ci təbəqə

- * din xadimləri

3-cü təbəqə

- * hərbcilər

4-cü təbəqə

- * təsərrüfatda işləyənlər

Albaniya əhalisinin ictimai vəziyyətini müəyyən edin.

Albaniyanın ictimai və siyasi quruluşu.

Albaniyada şəhərlər möhkəm müdafiə divarları ilə əhatə olunurdu.

Bəzi yaşayış evləri daha geniş olub, tikintisində çiy və bişmiş kərpicdən, yonulmuş daş materialından istifadə edilirdi.

Albaniyanın əhalisi ictimai vəziyyətinə görə fərqlənirdi. Varlılara məxsus evlərin üstü kərmitlə örtülürdü. Yoxsulların evləri isə çiy kərpicdən tikilir, damı qamış və torpaqla örtülürdü.

Xristianlıq və İslam dini qəbul edilənədək dəfn zamanı qəbirlərə geyim, qab-qacaq, əmək alətləri, silah, bəzək şeyləri qoyulurdu. Əhəlinin varlı təbəqəsinə məxsus olan insanların məzarına qızıl və gümüşdən bəzək əşyaları da qoyurdular.

Padşah, ordu başçısı və hakimlər, din xadimləri (kahinlər) yüksək təbəqəyə aid idilər. Albaniyada padşahdan sonra ən hörmətli şəxs Ay məbədinin baş kahini idi. Onlardan sonra hərbcilər müəyyən mövqə tuturdu.

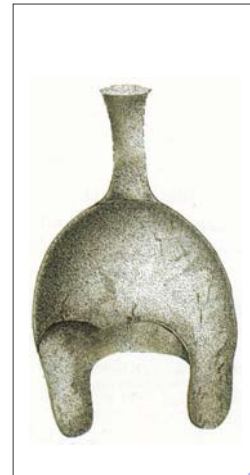

Keramika nümunələri

Kənd təsərrüfatı, sənətkarlıqla və ticarətlə məşğul olanlar, əsasən, azad insanlar idilər.

Silah nümunələri

Tunc dəbilqə

* **Mizraq** — sivri uclu döyüş aləti, nizə

Hökmdarın və yuxarı təbəqənin təsərrüfatında və sənətkarlığın bəzi sahələrində qul əməyindən istifadə olunurdu. Buna baxmayaraq, Albaniyada quldarlıq Şərqi dövlətlərindəki səviyyəyə qalxmamışdır.

Albaniya əhalisi çox döyüşkən, cəsur olmuşdur. Strabon yazırdı ki, alban döyüşçüləri zirehli paltar (geyim) geyir, başlarına dəbilqə qoyur, böyük uzunsov qalxan, ox-yay və nizə ilə silahlanırdılar.

1. Albaniya ərazisindəki tayfaların adlarını söyləyin.
2. Alban dövləti hansı şəraitdə yarandığını izah edin.
3. Albanların yaşadığı əraziləri xəritədə göstərin.
4. Qədim yunan tarixçisi Strabonun Albaniya haqqında verdiyi məlumatı dəyərləndirin.
5. Albaniyada dövlətin idarə olunmasını təsvir edin.
6. Cədvəli dəftərinizə çəkib tamamlayın.

Qədim Albaniya			
Yaranması	Ərazisi	Əhalisi	İdarəetmə

“Albaniyada əhalinin təbəqələşməsi” mövzusunda mətn tərtib edin.

18. ALBANİYADA ƏHALİNİN TƏSƏRRÜFAT HƏYATI. ŞƏHƏRLƏR

Kabalaka, Ayniana, Anariaka

Əhalinin məşğuliyyəti. Yunan—Roma müəlifləri Albaniya torpaqlarının çox bərəkətli, əhalisinin isə sıx olduğunu yazırdılar.

Albanlar əkinçilik, bağçılıq, bostançılıq, üzümçülük, maldarlıqla məşğul olur, arpa, buğda, darı yetişdirirdilər. Taxılı dəmir oraqla biçir, xırmanda ağac vəllə döyürdülər. Ehtiyat taxılı iri saxsı küplərdə və xüsusi quyularda saxlayırdılar. Dənli bitkiləri, əsasən, dən daşları ilə üyüdürdülər. Əldəyirmanlarından da istifadə edirdilər.

Eramızın ilk əsrlərindən Albaniyada su dəyirmanlarından istifadə olunmuşdur. Təsərrüfatda üzümçülük və şərabçılıq xüsusi yer tutmuşdur.

Albaniyada çoxsaylı mal-qara sürüləri, at ilxıları var idi. Minik atlarından hərbi işdə geniş istifadə olunurdu. Atlı (süvari) hərbi dəstələr yaradılmışdı.

Albaniyada təsərrüfatın inkişafı haqqında danışın.

Dəmir oraqlar

Romalı tarixçi Elian yazırdı: “Mən eşitmişəm ki, kaspilər balıq ovlayır, duzlayır, qurudur, dəvələrə yükləyib başqa şəhərlərə aparırlar. Kaspi torpağında böyük göl (Xəzər dənizi nəzərdə tutulur) var. Orada “şişburun” adlanan böyük balıqlar olur. Kaspilər onları tutur, dəvələrə yükləyib Ekbatanaya aparırlar. Bu balıqların piyindən məlhəm düzəldirlər”.

Qarqar tayfası. Qarabağda Qarqar çayı hövzəsində yaşamış qarqar tayfası Qafqaz Albaniyasının ən qədim və ən iri tayfa ittifaqına daxil idi. Qarqarlar türkdilli idilər. K.Trever qarqarları küp qəbirləri mədəniyyəti sahiblərindən biri hesab edir.

Qarabağda qarqarlar, Gədəbəydə Gərgər, Xarxar adları onlarla əlaqədardır. Şabran və Dərbənd arasında Karkar adlı şəhər olduğu qeyd edilir.

Qəbələ rayonu ərazisində Xarxar-xaraba adlı yaşayış yeri tədqiq olunmuşdur. Tarixi mənbələrdən aydın olur ki, bu tayfa əvvəlcə dağlarda məskunlaşmış, sonralar düzən sahələrə gələrək oturaq təsərrüfatla məşğul olmağa başlamışlar.

Gərgərlərin Qafqaz Albaniyasında yaşamış türkdilli qarqar tayfasının adı ilə bağlılığı ehtimal edilir. Gədəbəy rayonunda eyniadlı kənd vardır ki, o, orta dağlıq sahədə yerləşir.

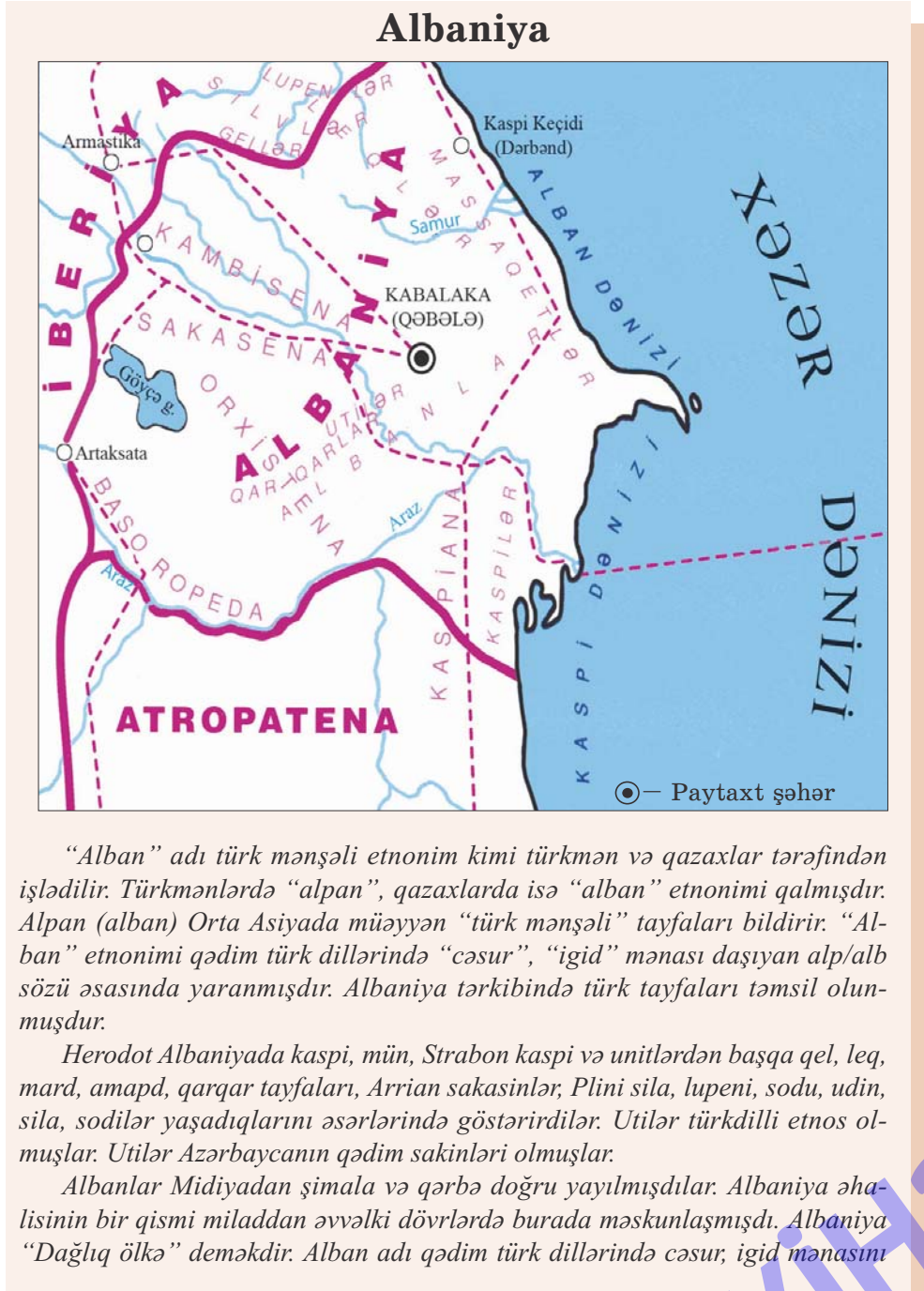
Kərgər tayfaları. Türk tayfalarından biri olmuşdur. Peçeneqlərin bir qolu hesab olunurlar. Onlar haqqında ilk məlumat V əsrə aid edilir. Eramızın ilk əsrlərində onlar hunlarla birlikdə Azərbaycana gəlmişlər. Kanqar tayfası e.ə. II əsrdə mövcud olan Kanq vilayətində (Sırdərya) yaşamışlar. Kanqar sözünün kanq tayfalarının adından götürüldüyü müəyyən edilir. Kanq tayfa adı ər, igid əsgər, kişi sözündən əmələ gəlmiş müəyyən edilir.

Kunqlu oğuz qəbilə birləşməsinin adıdır.

Bir çox mənbələrdə kanqlı (kanlı) adları kəngərlərlə eyniləşdirilir və eradan əvvəl III əsrə aid edilir. Onların Sırdəryanın orta axarında yaşamaları, peçeneq və xəzərlərlə qarışması haqqında məlumat vardır.

Alban tayfa birləşməsi 26 tayfadan yaranmışdır. Strabon yazır: “Onlar bir-birləri ilə çətin ünsiyyətə girirlər”. Bu tayfaların hərəsinin öz dili olub. Lakin türk tayfaları daha aparıcı mövqedə olduğuna görə Albaniyada ümumi ünsiyyət dili türk dili idi. Albanlar Kür çayının orta və aşağı axarında və çayın sol sahilində məskunlaşmışdılar. Çayın sağ sahilində isə kaspı tayfaları yaşayırdılar. Bəzi tarixçilər onları da albanlar sayır. Etnik ayrılıqlar onların qəbir tiplərindən və dəfn adətlərindən aydın olur. Bu tayfaların yaşadığı ərazilərdə küp qəbirlər, çiy kərpicdən düzəldilmiş abidə məzarlar (sərdabələr), saxsı-təknə qəbirlərlə yanaşı, katakombalar adlanan quyu qəbirlər də aşkar edilmişdir. Bu katakombalarda quyu divarının bir hissəsi oyulur və orada ölü ilə avadanlığına görə yer açılır, dəfn bitdikdən sonra məzarın ağzı hörülürdü.

Tarixi məlumatlara əsasən, Şimali Azərbaycanın Qəbələ bölgəsində yaşayan azsaylı udinlərin ata-babaları sayılan utilər Alazan və Kür çayının qovşağında, leqlər Samur çayının yuxarı axarında, lipinlər Qafqaz dağlarının şimal ətəklərində, gərgərlər (qarqarlar) Qarabağın düzənlik yerlərində yaşayıblar.

Albanlar Midiyadan şimala və qərbə doğru yayılmışdılar. Albaniya əhalisinin bir qismi miladdan əvvəlki dövrlərdə burada məskunlaşmışdı. Albaniya “Dağlıq ölkə” deməkdir. Alban adı qədim türk dillərində cəsur, igid mənasını

daşıyır. Albaniya kaspi, uti, mük, sakasen, uti, qarqar, ud, udin, sovde, qel, leq, mard, amard, sila, lupenin, sodi və türk etnosları (tayfaları) yaşayırdılar.

Udinlər həm qafqazdilli, həm də türkdilli tayfalara şamil edilmişdir. Utilər türk mənşəli idilər. Albaniyanın mərkəz və aran rayonlarının əhalisi türklərin yaşadığı bölgələr olmuşdur. Albaniyanın şimal və şimal-qərb bölgələrində qafqazdilli əhali məskunlaşmışdır. Türk etnosları şimalda Dərbənd, Şərqi Gürcüstan, Göycə mahalı və Ağrıdağ vadisində məskunlaşmışdılar. Əhəmənilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə utilər vergiverənlər siyahısına aid edilmişlər. Uti Qərbi Azərbaycanın bir sıra vilayətlərinin, eləcə də Bərdə bölgəsinin əhalisinə şamil edilirdi. Utilərin bir qismi şimala hərəkət etmiş və orada utiqr (türkcə türk tayfası) adını daşımışdır. Utiqurlar hun-türk ittifaqına daxil idilər. Azərbaycanın türk etnoslarına udulu tayfası da daxildir. Qədim türk etnosu olan utilər geniş bir ərazidə Şimali İkiçayarasından və Azərbaycandan tutmuş Şimali Qafqaza kimi geniş bir ərazidə yaşamışlar.

Sadaklar – Alban tayfa ittifaqına daxil olan türkmənşəli tayfalardan olmuşlar. Bu tayfa e.ə. 519-cu ilə aid Bisötun qaya yazısında saklarla yanaşı xatırlanır. Belə tayfa hunların arasında da olmuşlar. Tədqiqatçıların fikrincə, sadaklar e.ə. VII əsrdə Sakların Azərbaycana axını zamanı gəlmişlər. Şəmkir yaxınlığında Yurt-Sadakban, Tovuz və Qazax rayonlarında Sadıxlı (Sadaklı) kəndlərinin adı sadaklarla bağlıdır.

Quşçu tayfaları – qədim türk tayfasıdır. Bu tayfanın məskunlaşması ilə bağlı bir sıra yer adları vardır. Onlar Şimali Qafqaz, Orta Asiya, İran və Türkiyədə yayılmışlar. Azərbaycanda bu tayfanın adı ilə bağlı kəndlər vardır: Laçında, Şamaxıda – Quşçu, Qubada – Köhnə Quşçu, Yuxarı Quşçu, Zəngəzurda – Quşçu Bələk, Quşçu, Quşçu Təzəkənd, Qazaxda – Quşçu, Cəbrayıl-da – Quşçular və s. kəndlər. Bu tayfanın adına dağ, yayla, hətta qala adları da mövcuddur.

Mənbələrdə e.ə. I yüzillikdə Azərbaycanın şimalında kəngərli və sabir (subar) tayfalarının yaşadığı göstərilir. Onların hun tayfa birləşmələrində iştirak etməsi haqqında fikirlər mövcuddur. Digər tərəfdən Girdiman (Gardman) və hun tayfalarının da alban tayfa birləşməsində iştirakı mülahizə edilir.

Albaniyanın siyasi sərhədlərinin öyrənilməsinin nəticələri göstərir ki, alban dövlətinin ərazi hüddurları 1000 illik bir dövrdə (e.ə. III əsrdən eramızın VIII əsrinədək), demək olar, dəyişməmiş, sabit qalmışdır.

Rus tarixçi alimi Kamilla Trever yazır: "... V əsrdə Albaniya çarlığının hüddurları genişlənmişdi: Kürün sağ sahili Araz çayının Kürə töküldüyü yerə qədər torpaqlar; o cümlədən qədim Şakasən (Sakasena), Utik vilayətləri və Paytakaran vilayəti onun ərazisinə daxil olmuşdu".

Eramızın I əsrində yaşamış qədim Roma tarixçisi Plini yazır: “Kür çayından başlayaraq, bütün düzənlikdə albanlar, onlardan o yana isə iberlər yaşayırlar... Deməli, albanlar Kürün həm sol, həm də sağ sahilində məskən salmışlar”.

E.ə. I – b.e.-nin I əsrində yaşamış qədim yunan coğrafiyaçısı Strabon yazır: “Onların (alban və iber qəbilələri) bərəkətli torpaqları var və buna görə də yaxşı təsərrüfat yarada bilirlər”.

Şimal-qərbdə Albaniyanın sərhədi Alazan və İori çaylarının yuxarı axarından keçib, qərbdə, cənub-qərbdə Kür və Xramçayın arasına, daha sonra Debed çayı boyunca Ağstafaçayın yuxarı axarına tərəf və daha sonra cənuba doğru gedir.

Strabon qeyd edirdi ki, alban “düzənliklərindəki çaylar və başqa sular bu yerlərin Babilistan və Misir torpaqlarından da yaxşı suvarılmasına imkan verir”.

Təsərrüfat həyatında balıqçılıq mühüm yer tuturdu. Balığın piyindən sürtkü yağı, içəltindən isə xüsusi yapışqan hazırlayırdılar.

Sənətkarlıq və ticarət. Albaniya ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı çoxsaylı əmək alətləri, silahlar, məişət əşyaları, bəzək şeyləri və s. tapılmışdır.

Albaniya şəhərlərində sənətkarlığın müxtəlif sahələri inkişaf etmişdi. Peşəkar sənətkarlar, əsasən, şəhər emalatxanalarında işləyirdilər.

Albaniyada zəngin yerli filiz yataqlarının olması metalışləmə sənətinin inkişafına zəmin yaratmışdı. Sənətkarlar müxtəlif növ silahlar, əmək alətləri, bəzək şeyləri hazırlayırdılar.

Dulusçuluq sənəti inkişaf etmişdi. Qazıntılar göstərir ki, əhalinin təsərrüfat həyatında və məişətində saxsı mə-

Bəzək əşyası

Albaniyada inkişaf etmiş sənətkarlıq sahələrini müəyyən edin.

mulatı geniş yer tutmuşdur. Sənətkarlar gildən tikinti materialı (kirəmit, kərpic), müxtəlif qablar, insan və heyvan fiqurları hazırlayır və dulus kürələrində bişirirdilər. Gil qabları insan, heyvan, quş, bitki rəsmləri ilə və həndəsi fiqurlarla bəzəyirdilər. Albaniyada eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq yerli şüşə qablar hazırlamışlar.

Dövlətin yaranması ilə **möhürlər** meydana gəlmişdi. Möhürlər üzük formasında düzəldilir və bəzək əşyası kimi barmağa taxılırdı.

Möhür-üzüklərin qaş hissəsində dini məzmunlu rəsmlər həkk olunurdu. Möhürlə sənədləri təsdiqləyir, qapıları və müxtəlif məhsulla doldurulan qabları möhürləyirdilər.

Albaniyada toxuculuq da inkişaf etmişdi. Toxucular qoyun və dəvə yunundan hazırlanmış iplərdən istifadə etmişlər.

Gil qablar

Sənətkarlıq. Albaniya toxuculuq istehsalı ilə şöhrət qazanmışdı.

Toxuculuq üçün başlıca xammal yun, kətan, ipək və pambıq sayılırdı. Kür sahillərindəki ucsuz-bucaqsız tut bağları, çəkiliqlər müxtəlifrəngli ipək parçalar hazırlanmasını təmin edirdi. Barama toxumu Çindən gətirilmişdi. Boyaq maddəsi kimi, əsasən, boyaqotundan, qatrandan, eləcə də ağacların yarpaqlarından, köklərindən və meyvələrindən istifadə olunurdu.

Albaniyada kətan və pambıq parça, ipək hazırlanması haqqında alban müəllifindən başqa ərəb coğrafiyaşünasları İstəxri, İbn Hövqəl Yaqut Həməvi də məlumat verirlər. Məsələn, İstəxri yazır ki, “Bərdədən çoxlu ipək ixrac olunur. Burada baramaqurdclarını heç kimə məxsus olmayan və hər yanda bitən tut ağacının yarpağı ilə yemləyirlər. Albaniyadan İrana və Xuzistana çoxlu ipək göndərilir”.

Albaniyada sənətkarlıq növlərindən biri də dulusçuluq idi. Arxeoloji qazıntılar zamanı müxtəlif formalı və müxtəlif məqsədlər üçün hazırlanmış çoxlu saxsı əşyalar aşkara çıxarılmışdır. Həmin əşyalar, əsasən, Mingəçevir, Qəbələ, Torpaqqala (Qax), Şəhərgah (Şamaxı), Xucbala (Quba) və İsmayılı rayonlarından tapılmışdır. Dulus kürəsi və ikimərtəbəli dördkünc formada tikilmiş dulus sobaları diqqəti cəlb edir. Alban müəllifi Musa Kalankatlinin məlumatına görə, alban dulusçuları “şahlar üçün qablar” hazırlayırdılar. Zərgərlər bu qabları qızilla, gümülə, qiymətli daşlarla bəzəyirdilər.

Dulusçuluq məmulatı əhalinin ancaq aşağı təbəqəsi tərəfindən təsərrüfatda və məişətdə istifadə olunurdu. Ağac və dəri emalı, eləcə də daşyonma sənəti ölkədə yüksək səviyyəyə çatmışdı. Daşyonmadan, əsasən, memarlıqda üzük qaşı, boyunbağı kimi üstü yazılı, bəzəkli daşların hazırlanmasında, muncuq və dəniyüdənlər düzəldilməsində, şüşə istehsalında (məişətdəki şüşə əşyaların: dolça, bardaq, piyalə, qədəh, qənddan, ətir şüşələri, muncuqlar və s.) istifadə olunurdu.

Arxeoloqlar Amarasda (Xocavənd) və Torpaqqalada (Qax) şüşəəridən sobalar aşkara çıxarmışlar. Albanlar həm də ağacda və sümükdə naxış salmaq üzrə mahir usta sayılırdılar.

Boyaqcılıq, dülgərlik, dərzilik, çəkməçilik və s. sənət sahələri əhalinin gündəlik tələbatını ödəyirdi. Dövlət yaranana qədər əhali, əsasən, mal mübadiləsi ilə ticarət aparırdı. Dövlətin yaranmasından sonra daxili və xarici ticarət keyli genişlənmişdir.

Albaniyada istifadə olunan pullar
(e.ə. III əsr)

*Bugünkü Qəbələ
şəhərini təsvir edin.*

Alban dövlətində ticarətdə puldan geniş istifadə edilmişdir. Şamaxıda, Qəbələdə tapılmış gümüş pul dəfinələri albanların ticarətdə puldan istifadə etdiyini sübut edir.

Albaniya ərazisindən tapılan ən qədim pullar **Makedoniyalı İskəndərin adından kəsilən gümüş pullardır**. Kənardan gətirilən pullar ticarətdə tələbatı ödəmədiyindən **e.ə. III əsrdən**

Albaniya şəhərinin
divar qalıqı
(Qarabağ)

başlayaraq Albaniyada İskəndərin pullarına oxşar pullar kəsilmişdir. Ölkədə başqa dövlətlərin pulları da işlədilmişdir.

Şəhərlər. Şəhərlərin yaranmasında sənətkarlıq və ticarətin inkişafı mühüm rol oynamışdır. Qədim şəhərlər karvan yolları üzərində, dini mərkəzlərin (məbədlərin) ətrafında yaranmış, yaxud ayrı-ayrı hökmdarlar tərəfindən salınmışdır. Şəhərlər üçün əlverişli coğrafi məkan seçilmiş, düşməndən qorunmaq üçün onların ətrafına möhkəm müdafiə divarları çəkilmiş və dərin xəndəklər qazılmışdır.

Albaniyada ticarətin inkişaf səviyyəsini müəyyən edin.

Şəhərlər. Albaniya üçün beynəlxalq ticarət yolları üstündə yaranmış şəhərlər xarakterik idi. Bərdə, Dərbənd, Qəbələ, Çola, Beyləqan belə şəhərlərdən idi. Həmin şəhərlər iri inzibati və ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri sayılırdı. Onları mənbələrdə “nəhəng” və “şöhrətli” şəhərlər adlandırmışlar.

Başqa şəhərlər də vardı ki, bunlar sənətkarlıq məhsulları istehsalı və ticarət mərkəzi sayılısalar da, mühüm ticarət yollarından uzaq və qapalı idi. Şəki, Şəmkir, Girdman, Naxçıvan və başqaları belə şəhərlərdən sayılırdı. Bu şəhərlər həm də hərbi əhəmiyyətli qalalar hesab olunur, onlarda silahlı qarnizonlar saxlanılırdı.

Üçüncü tip şəhərlər əkinçilik xarakterli idi. Onlar feodal vilayətlərin inzibati mərkəzləri sayılırdı, ancaq sosial-iqtisadi mənada şəhər deyildi. Gavurqala (Ağdam), Torpaqqala (Qax), Mingəçevir və başqaları bu qəbildəndirlər. İlk iki növə aid olan şəhərlərin ətrafındakı kənd məhəllələrinin əhalisi kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu.

Həmin dövrlərdə Albaniyada Dərbənd, Çola, Şabran, Şamaxı, Şəki, Qəbələ, Şəmkir, Bərdə, Beyləqan, Xalxal, Amaras, Naxçıvan kimi məşhur şəhərlər vardı.

Strabon öz əsərində Albaniyanın **Ayniana** və **Anariaka** şəhərlərinin olduğunu yazır. **Plini** yazır ki, Albaniyanın başlıca şəhəri **Kabalakadır** (indiki Qəbələ). **Ptolemey** Albaniyanın 29 şəhəri və böyük yaşayış məntəqələri sırasında

Albaniya şəhərləri haqqında danışın.

Qəbələ və Şamaxının adlarını çəkir. Mingəçevir, Qəbələ, Şamaxı, Dərbənd, Torpaqqala və başqa şəhər yerlərində arxeoloji qazıntılar aparılmış və tapılmış zəngin materiallar əsasında Albaniyanın şəhər mədəniyyəti öyrənilmişdir.

1. Albanların təsərrüfat həyatını təsvir edin.
2. Albaniyada metalışləmə sənətinin inkişaf səviyyəsini müəyyən edin.
3. Möhürlərin mahiyyətini izah edin.
4. Ticarətin inkişafında olan yenilikləri təsvir edin.
5. Albaniyanın şəhər mədəniyyətinin öyrənilməsində mənbələrin rolunu izah edin.

Atropatena və Albaniya əhalisinin təsərrüfat həyatının oxşar və fərqli cəhətlərini müqayisə edin.

19. ALBANLARIN YADELLİLƏRƏ QARŞI MÜBARİZƏSİ

Pompey, Oroys, Kozis, Qobustan kitabəsi

Romalıların Albaniyaya hücumu. Hindistanla Qara dəniz sahillərini birləşdirən ticarət yolları Albaniya ərazisindən, Xəzər sahillərindən keçdiyinə görə Roma bu əraziləri tutmaq istəyirdi. Bu məqsədlə Roma sərkərdəsi Pompey Albaniyaya hücum etdi. Albanlar Pompeyə müqavimət göstərdilər. Albaniyaya daxil olan Pompey qışı Kür vadisində keçirməli oldu. O, ordusunu üç məntəqədə yerləşdirdi. Bu məntəqələrdən birinə özü, digərlərinə köməkçiləri başçılıq edirdi.

Albaniya padşahı **Oroys** romalıların hər üç düşərgəsinə eyni vaxtda hücum etməyi qərara aldı. Bu döyüşdə albanların 40 min nəfərlik qoşunu döyüşürdü.

E.ə. 66-cı ilin dekabrında Kürün sahilində döyüş oldu. Bu döyüşdə romalılar qalib gəldilər. Pompey albanlarla sülh bağlayıb İberiyaya doğru hərəkət etdi. Albanlar romalıları izləyərək onlar üçün təhlükəli vəziyyət yaratdılar. Buna görə də Pompey yenidən **e.ə. 65-ci ildə** albanlara qarşı yürüşə başladı.

Albanlar romalıları **Qanix çayı** yaxınlığında qarşıladılar. Albaniya qoşunlarına Oroysun qardaşı Kozis başçılıq edirdi. Pompey bu döyüşdə hərbi hiylə işlətdi. Qanlı döyüş baş verdi. Bu döyüşdə Pompeylə Kozis qarşılaşdılar. Kozisin atdığı

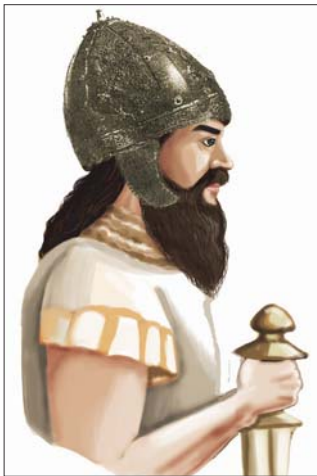
Romalıların Albaniya üzərinə hücumunun səbəbi və tərəflər arasında döyüşlərin nəticəsi haqqında danışın.

Qanix çayı yaxınlığındakı döyüşü təsvir edin.

Oroys

Kozis

Qobustan kitabəsi və Roma–Albaniya iqtisadi əlaqələrini araşdırın.

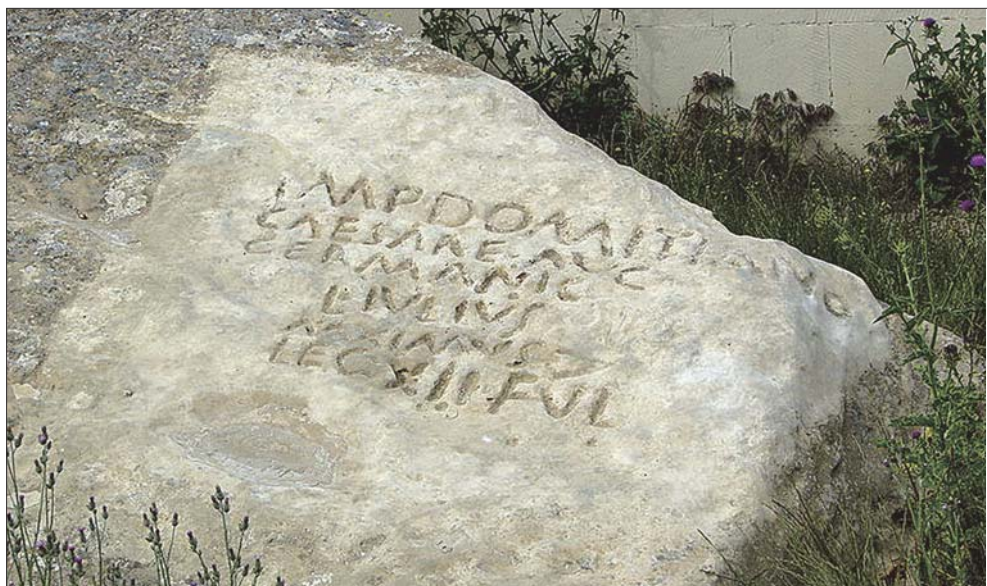
nizə Pompeyin zirehli geyiminə dəyib, yerə düşdü. Pompeyin atdığı nizə isə Kozisi ölümcül yaraladı. Bu döyüşdə romalılar qələbə çaldı. Sağamat qalan alban döyüşçüləri qaçıb meşədə gizləndilər. Pompeyin əmri ilə romalılar meşəyə od vurdular. Meşədə gizlənmiş alban döyüşçüləri həlak oldular. Romalılara qarşı qadınlar da vuruşurdular. Alban qadınlarının cəsarəti romalıları heyratə gətirmişdi.

Pompey Albaniya hökmdarının Roma düşərgəsinə gəlməsini tələb etdi. Oroys Pompeyin yanına getmədi, lakin ona məktub və hədiyyələr göndərərək barışıq təklif etdi. Pompey barışıq təklifini qəbul etdi. Az sonra Pompey Albaniyanın içərilərinə doğru hərəkətə başladı. O, güclü müqavimətə rast gəldi. Çətinliyi nəzərə alaraq yürüşü davam etdirmək niyyətindən əl çəkdi.

E.ə. 36-cı ildə sərkərdə Antoninin başçılığı ilə romalıların Şərqi yürüşü zamanı da romalılarla albanlar arasında döyüşlər baş vermişdi. Qədim yunan müəllifi **Plutarx** yazırdı ki, “romalı Kanidi iber və alban hökmdarlarına qalib gəldi və Qafqaza çatdı”.

Qobustanda üzərində latın dilində yazı olan bir daş kitabə vardır. Üzərindəki yazıdan bu kitabənin **84–96-cı** illərə aid əlaqələri əks etdirdiyi məlum olur. Hətta Roma imperatoru **Adrian** alban hökmdarları ilə dostluq əlaqələri saxlamış və onlara qiymətli hədiyyələr göndərmişdi.

Albaniyanın Roma ilə əlaqələri III əsrin ortalarına qədər davam etmişdir. Albaniya Roma ilə yalnız sıx iqtisadi-siyasi və mədəni əlaqələr saxlamışdır.

Alan tayfalarının Azərbaycana yürüşü. *Alan* tayfaları Albaniyadan şimalda yaşayırdılar. Onlar Dərbənd keçidi vasitəsilə Albaniya ərazilərinə keçərək cənuba doğru üz tutur, yol boyu bir çox ölkələri talan edirdilər. ***Eramızın I–III*** əsrlərində alan tayfaları Albaniya və Atropatenaya tez-tez qarətçi etmişlər. Alan tayfalarının ən dağıdıcı yürüşlərindən biri **72–74-cü illərdə** olmuşdur.

Albaniya ərazisindəki qəbirlər alan tayfaları ilə əlaqələndirilir. Mingəçevir və Qəbələdə tapılmış bu qəbirlərdə ölümləri iri küplərdə və taxta qutularda dəfn edirdilər. Qəbirlərə məişət əşyaları, əmək alətləri, silahlar və bəzək şeyləri qoyurdular.

Albanlar mədəni inkişaf səviyyəsinə görə alanlardan üstün olmuşlar. Albanlar şimal xalqlarına güclü mədəni təsir etmişlər. Arxeoloji materiallar da bunu təsdiq edir.

Qobustan kitabəsi

Alan–alban münasibətlərini müəyyən edin.

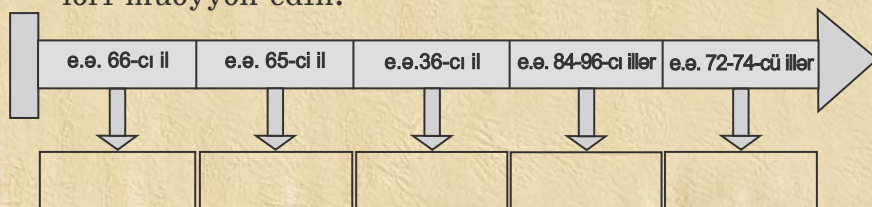

1. Roma dövlətinin Şərqə yürüşlərinin məqsədini şərh edin.
2. Pompeylə Kozisin döyüşünü təsvir edin.
3. Alanların Azərbaycan ərazisinə yürüşlərini faktlarla sübut edin.
4. Qobustanda aşkar edilən daş kitabəni dəyərləndirin.
5. Cədvəli tamamlayın.

Albaniyaya olan yürüşlər

zaman	kimlər yürüş etmişdir	yürüşün nəticələri

6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

“Albanlar yadelli işğalçılara qarşı necə mübarizə aparmışdılar?” Məlumat toplayın və təqdim edin.

20. ALBANIYA MƏDƏNİYYƏTİ

Böyük Dəhnə kitabəsi, büt-pərəstlik

Albaniyanın qədim mədəniyyəti Qəbələ, Şamaxı, Mingəçevir, İsmayilli və s. yerlərdə aparılan arxeoloji qazıntılar əsasında öyrənilmişdir. Qazıntılar zamanı müxtəlif tikinti qalıqları, qəbirlər, çoxsaylı maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur.

Qədim dövr müəlliflərinin əsərlərində də Albaniyanın mədəniyyətinə aid məlumatlar vardır. Albaniyada şəhər mədəniyyəti inkişaf etmişdi. Albanlar bir çox ölkələrlə iqtisadi və mədəni əlaqələr saxlamışlar. Alban mədəniyyətinə yunan mədəniyyətinin də təsiri olmuşdur.

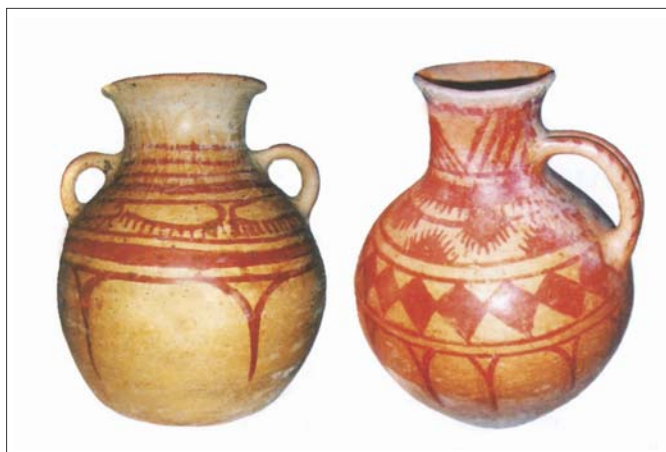
Sənətkarlığın müxtəlif sahələrinin və memarlığın inkişafı Albaniyada şəhər mədəniyyətinin yüksəlişinə səbəb olmuşdu.

Albaniyanın mədəniyyəti hansı məkanlarda aparılan tədqiqatlarda öyrənilmişdir? Bu tədqiqatların nəticələri haqqında danışın.

Albaniyada memarlığın inkişaf səviyyəsini göstərən faktları müəyyən edin.

Boyalı keramika nümunələri.
(Qarabağ)

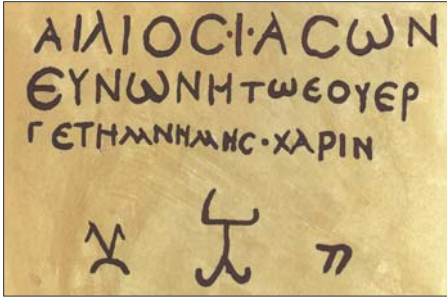
Şüsə ətir qabı
(Qarabağ)

Sütun altlığı

Kirəmit

Yunan kitabəsi

Albaniya mədəniyyətinin müxtəlif xalqların mədəniyyəti ilə qarşılıqlı əlaqələrini izah edin.

Memarlıq. Albaniya memarları iri ictimai binalar, müdafiə qalaları tikmişlər. İnşa işlərində yerli tikinti materiallarından istifadə olunmuşdur.

Ölkənin paytaxtı Qəbələ şəhərinin ətrafına torpaq sədd çəkilmiş və dərin xəndək qazılmışdır. Qəbələdə şəhər yerində aşkar olunmuş binaların bünövrəsi çay daşlarından qoyulmuş, divarları isə çiy kərpicdən hörülmüşdür.

İctimai binalardan birinin iri salonları, eyvanları, kiçik otaqları və dəhlizləri aşkar edilmişdir. Hər salonun ortasında iri daşdan yonulmuş sütun altlıqları vardır. Onların üzərində ağac sütunlar ucaldılmışdır. Binaanın üstü kirəmitlə örtülmüşdür.

Yazı. Mədəniyyətin inkişafında yazı mühüm rol oynamışdır. Albanlar yazı ilə hələ e.ə. I minilliyin ortalarında, Əhəmənilər dövlətinin tərkibində olarkən tanış idi.

Qədim dövr müəllifləri e.ə. I əsrin 60-cı illərində Albaniya hökmdarı Oroysla Roma sərkərdəsi Pom-

peyin məktublaşması barədə məlumat verirlər.

Şəki rayonunun **Böyük Dəhnə** kəndində II əsrə aid yunan dilində yazı olan daş kitabə tapılmışdır. Bu dəlil albanların yunan yazısı ilə tanış olduğunu göstərir. Onlar həmçinin, latın və Yaxın Şərqdə istifadə olunan başqa yazılarla da tanış olmuşlar.

Din. Qədim albanlar **bütperəst** idilər. Burada göy cisimlərinə sitayiş geniş yayılmışdı.

Strabon yazmışdır ki, albanlar Göy, Günəş, Ay tanrılarına sitayiş edirdilər.

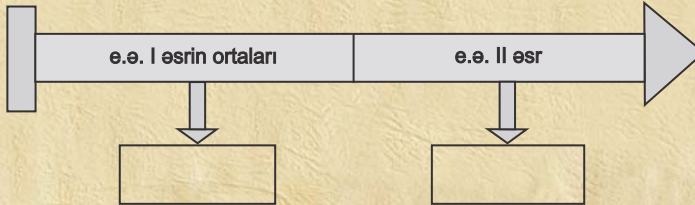
Qazıntılar zamanı yaşayış yerlərindən, qəbir abidələrindən daş heykəllər əldə edilmişdir. Bu heykəllər yerli əhalinin dini görüşləri ilə bağlıdır.

Albanların dini görüşlərini müəyyən edin.

1. Qədim alban mədəniyyəti hansı mənbələr əsasında öyrənilmişdir?
2. Alban mədəniyyətinin yüksək inkişaf etməsinə təsir göstərən amilləri müəyyən edin.
3. Alban memarlığının xüsusiyyətlərini müəyyən edin.
4. Albaniyada yazının qədim tarixə malik olduğunu faktlarla sübut edin.
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

Albaniya və Atropatena mədəniyyətini müqayisə edin.

ÖZÜNÜ YOXLA

1. Albaniya əhalisi hansı tayfaların birliyindən ibarət olduğunu müəyyən edin.
2. Əhalinin dili haqqında nə deyə bilərsiniz?
3. Atropatena və Albaniya dövlətlərinin yarandığı dövrü müqayisə edin.
4. Manna dövləti yaranandan neçə əsr sonra Albaniya dövləti yaranmışdı? Hesablayın.
5. Albaniya dövlətinin yarandığı coğrafi məkanın təsvir edin və xəritədə göstərin.
6. Albaniya əhalisi arasında təbəqələşməni təsvir edin.
7. Albaniyada mərkəzləşmiş dövlətin olmasını faktlarla sübut edin.
8. Albaniyada hansı quruluş hakim idi? Araşdırın, nəticə çıxarın.
9. Alban döyüşçüsünü maddi mənbələr əsasında təsvir edin.
10. Albaniya və Atropatena dövlətlərinə aid xarakterik xüsusiyyətləri Venn diaqramı əsasında müəyyən edin.
11. E.ə. IV—III əsrlərdə Albaniyanın ərazisi, əhalisi haqqında məlumatları bizə verən mənbələri müəyyən edin.
12. Eramızın ilk əsrlərində Albaniyada əkinçiliyin inkişafını təsvir edin.
13. At ilxıları saxlamaqda albanların məqsədini izah edin.
14. Təsərrüfatda balıqçılıq mühüm yer tuturdu. Mahiyyətini izah edin.
15. Alban sənətkarlarının iş şəraitini və iş prosesini təsvir edin.
16. Daxili və xarici ticarətin inkişafına təsir göstərən ən böyük amilləri izah edin.
17. Albaniyada şəhərlərin meydana gəlməsi üçün mövcud olan şəraiti dəyərləndirin.
18. Romalılarla albanlar arasında olan döyüşləri təsvir edin.
19. Antoninin başçılığı ilə romalıların Şərqi yürüşünün nəticəsini şərh edin.
20. Alan tayfaları Albaniyada. Faktlarla sübut edin.
21. Katakombalar Azərbaycanın hansı yerlərində öyrənilmişdir? Xəritədə həmin məkanları göstərin.
22. Albaniya mədəniyyəti hansı məkanlarda olan abidələr əsasında öyrənilmişdi? Xəritədə göstərin.
23. Alban memarlığı və incəsənətinin inkişafını maddi mədəniyyət nümunələrinə əsasən təsvir edin.
24. Albanların və atropatenalıların dini görüşlərini müqayisə edin.

AZƏRBAYCAN TORPAQLARI SASANİLƏR İMPERİYASININ TƏRKİBİNDƏ

LAYİHƏ

21. AZƏRBAYCANDA FEODAL MÜNASİBƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASI

Feod, feodal, mükəlləfiyyət, feodalizm

E.ə. II və I əsrlərdə Atropatena və Albaniyanın siyasi vəziyyətini müqayisə edin.

Parfiya Atropatena münasibətləri necə idi?

Siyasi vəziyyət. E.ə. II əsrlərdə Parfiya zəiflədi. Bu vəziyyət ondan asılı ölkələrdə daxili canlanmaya səbəb oldu. Həmin ölkələrdə Parfiyadan asılılığa son qoymaq meyilləri gücləndi. Bunun qarşısını almaq üçün Parfiya (Arşakilər) asılı ölkələrin yerli hökmdarlar tərəfindən idarə olunmasına son qoyaraq, həmin ölkələrə öz adamlarını — Arşaki nümayəndələrini hökmdar təyin etdilər. Eramızın I əsrində Azərbaycanın şimal torpaqlarında — Albaniyada da *Arşaki* sülaləsi hakimiyyətə gəldi.

Azərbaycanın cənub əraziləri — Atropatena torpaqları isə bu zaman Parfiya dövlətinin tərkibinə qatılmışdı. Atropatenanı Parfiya hökmdarları idarə edirdilər.

İqtisadi münasibətlər. Eramızın I–II əsrlərində Azərbaycanda kəndlilər əsas istehsalçı qüvvə idilər. Torpaq yalnız hökmdara, dini qurumlara və sayı o qədər də çox olmayan ayrı-ayrı quldarlara məxsus idi. Bu torpaqlarda borca düşmüş, müflisləşmiş kəndli və sənətkarların, qulların, hərbi əsirlərin məcburi əməyindən istifadə olunurdu.

Əmək alətlərinin hazırlanmasında metaldan daha geniş istifadə edilməsi əkinçilik və maldarlıqda məhsuldarlığın artmasına səbəb oldu. Əkin sahələri genişləndirildi. Müxtəlif sənət növləri yaranıb inkişaf etdi. Əhali arasında mal

I və II əsrlərdə iqtisadi inkişafın əsas amillərini şərh edin.

I və II əsrlərdə iqtisadi inkişafın əsas amillərini şərh edin.

*Vergi və mükəlləfiyyət arasında-
kı fərqi müəyyən
edin.*

Dövlətə məxsus torpaqlar xidmət müqabilində ayrı-ayrı hərbcilərə, saray əyanlarına verilir. Hökmdarlar öz yaxın adamlarına bütöv vilayətlər bağışlayırdılar. Bu, kənd icmalarını əyanların asılılığına salırdı.

Vilayət hakimləri tədricən öz əllərində olan torpaqları varislərinə ötürürdülər. İrsi münasibətlər yaranırdı. Həmin torpaq **feod** (*mülk*), sahibi **feodal** (*mülkədar*) adlanırdı.

Feodalların torpağını yoxsul kəndlilər əkib-becəridilər. Lakin onlar torpağa təhkim olunmamışdılar. Feodallar yalnız bu kəndlilərin xidmətindən istifadə edirdilər.

Kəndlilərdən bir qisminin evi, həyətyanı torpağı, az da olsa mal-qarası, əmək alətləri var idi. Lakin bu kəndlilərin də əsas gəliri becərdikləri feodal torpağından gəlirdi. Onlar feodalın torpağını becərir və məhsulun çox hissəsini ona verirdilər.

Zaman keçdikcə kəndlilərin feodallardan asılılığı artırdı. Onlar feodala vergi verməli idilər. Feodala vergini, əsasən, **natural*** formada verirdilər. Bundan başqa kəndlilər müxtəlif **mükəlləfiyyətlər*** də yerinə yetirirdilər. Onlar feodalın dəstəsini atla təmin etməli, səfər vaxtı onları yedizdirməli idilər. Feodal üçün tikililər, qalalar, yollar və körpülər inşa etmək də kəndlilərin üzərinə düşürdü.

Kəndlilərin arasında da mülki bərabərsizlik yaranırdı. Zaman keçdikcə onların az bir qismi getdikcə varlanır və xırda torpaq sahibinə çev-

* **Natural vergi** — verginin məhsul ilə ödənilməsi

* **Mükəlləfiyyət** — müəyyən işləri yerinə yetirmək məcburiyyəti

rilirdi. Bir qismi isə müflisləşir və torpaqsız kəndlilərin sayı artırdı.

III əsrdən başlayaraq Azərbaycanda feodal iqtisadi münasibətləri yaranırdı. Siyasi vəziyyətlərinin fərqli olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın həm şimal, həm də cənub ərazilərində feodal münasibətləri oxşar şəkildə inkişaf edirdi.

III əsrdə Azərbaycanda ilk feodal münasibətlərinin yarandığını əsaslandırın.

1. Eramızın I əsrində Azərbaycanda yaranan siyasi vəziyyəti təsvir edin.
2. Feodalizmin necə formalaşdığını izah edin.
3. Feodal və kəndli münasibətlərini təsvir edin.
4. Əhalinin yerinə yetirdikləri mükəlləfiyyətləri müəyyən edin.

“Eramızın ilk əsrlərində Azərbaycan kəndlisinin təsərrüfat həyatı” adlı hekayə qurun.

22. ATROPATENA SASANİLƏRİN TƏRKİBİNDƏ

Şahənşah, mərzbən, Məzdək

Atropatena–Sasani münasibətlərini təsvir edin.

Atropatenada torpaq sahibliyinin formalarını müəyyən edin.

Atropatena və Sasanilər. Sasanilər nəslindən olan **Ərdəşir Babəkan** Parfiya dövlətinin varlığına son qoyduqdan sonra **226-cı ildə** özünü **“şahənşah”*** elan etdi.

Sasani hökmdarlarının hakimiyyəti altında olan torpaqlarda mərkəzdən idarə olunan əyalətlər yaratdılar. Atropatena **227-ci ildən** Sasani dövlətinin tərkibinə qatıldı.

Atropatena əlverişli mövqedə yerləşirdi. Çin və Hindistana gedən mühüm ticarət yolları Atropatenadan keçirdi. Ona görə də Atropatena ərazisinə sahib olmaq Sasanilər üçün əhəmiyyətli idi.

Asılı vilayətləri, eləcə də Atropatenanı idarə edən Sasani canişini — **mərzbən*** adlanırdı.

Atropatena Sasani dövlətinin tərkibinə qatıldıqdan sonra feodal (əyan) torpaq sahibliyi möhkəmləndi. Əyanların torpaq sahələri **da-stakert** adlanırdı. Onlar xüsusi mülkiyyət olub **irsi** torpaq sahələri idi. Digər torpaq mülkiyyəti forması isə **xostak** adlanırdı. Xostak müxtəlif xidmətlərin müqabilində şərti olaraq verilirdi.

Sasani hakimiyyəti altına keçəndən sonra Atropatenada feodal münasibətləri gücləndi.

* **Şahənşah** — şahlar şahı

* **Mərzbən** — sasanilər dövründə ucqar, sərhədyanı vilayətlərin hakimi

Azərbaycan əraziləri Sasanilər dövlətinin tərkibində

ATROPATENADA SOSIAL TƏBƏQƏLƏŞMƏ

Atropatenada sosial təbəqələşməni müəyyən edin.

Atropatenada zərdüştilik dininin yayılma səbəbini izah edin.

Əhali dörd sosial təbəqəyə bölünmüşdü: kahinlər, döyüşçülər, məmurilər, vergi verənlər. Kəndlilər, sənətkarlar və tacirlər vergi verən təbəqəyə aid idilər. Onlar can vergisi — **gezit** və torpaq vergisi — **xaraq** verirdilər.

Sasani dövlətində yüksək vəzifəli iri feodallar — **patriklər** adlanırdı. Xırda əyanlar — **azatlar** süvari dəstələrində xidmətə cəlb olunurdular.

Din. Sasani dövlətində zərdüştilik hakim dinə çevrilmişdi. Sasani şahları öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirmək üçün bu dindən istifadə edirdilər. Sasani şahı I Şapur itaət altına alınmış əyalətlərdə zərdüştiliyi yaymaq haqqında göstəriş vermişdi.

Zərdüştiliyin kahinləri çox böyük nüfuza malik idilər. Kahinlər təbəqəsinə başçılıq edən baş kahin hökmdardan sonra **ikinci şəxs** sayılırdı. O, məbəddə otururdu.

Məbədlər geniş torpaq sahələrinə malik idi. Məbəd torpaqlarında azad və ya torpaqsız kəndli qüvvəsindən istifadə olunurdu.

Qazaka Sasanilər dövründə zərdüştiliyin mərkəzlərindən biri kimi tanınırdı.

Məzdəkilər hərəkatı. Sasani şahı Firuzun və ondan sonra hakimiyyətə gələn varislərinin dövründə əhalinin iqtisadi vəziyyəti ağır idi. Belə şəraitdə əhali arasında mərkəzi hakimiyyətə qarşı etiraz hərəkatı (**481–529-cu illərdə**) baş verdi. Bu hərəkatı ona başçılıq edən Məzdəkin adı ilə **“Məzdəkilər hərəkatı”** adlandırılır. Məzdəkilər hərəkatı Atropatenaya da öz təsirini göstərdi.

Məzdək təliminin əsas ideyası ədalətli cəmiyyət qurmaq, insanlar arasında əmlak bərabərliyi yaratmaq idi. Məzdəkilərə görə “Allah insanlara ona görə əmlak vermişdir ki, bunu öz aralarında bərabər bölüşdürsünlər”.

Məzdəkilər Xeyirin Şər üzərində qələbəsinə inanırdılar. Məzdək mübarizə yolu ilə ədalətli cəmiyyətin qurulmasını mümkün hesab edirdi.

I Qubad dövründə hərəkat geniş vüsət aldı. Əyanları özünə tabe etmək üçün I Qubad məzdəkilərə arxalanır və onlara himayədarlıq edirdi. Hətta o, aclıq zamanı taxıl anbarlarını əhalinin üzünə açmışdı. Məzdək hərəkatını müdafiə etdiyi üçün iri feodallar I Qubadı taxtdan saldılar. I Qubad ölkədən qaçdı. Lakin az sonra geri dönüb taxt-tacını qaytardı və hakimiyyətini bərpa etdi. Yenidən hakimiyyətə gələn I Qubad daha məzdəkilərə arxalanmır, əksinə onları təqib edirdi. O, məzdəkilərə divan tutdu.

Məzdəkilər hərəkatının mahiyyətini şərh edin.

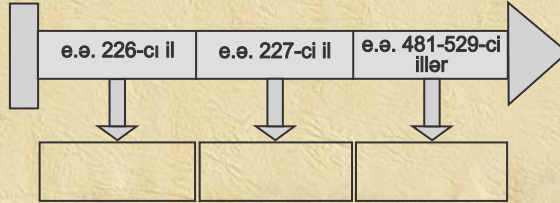

I Qubadın Məzdəkilərə münasibətini izah edin.

Hərəkət yatırıldı, Məzdək edam olundu. Bu hərəkət məğlub olsa da, Məzdəkin ideyaları uzun zaman xalq arasında yaşadı.

1. Sasani şahları tabe etdikləri ölkələri necə idarə edirdilər?
2. Atropatena torpaqlarına sahib olmağın Sasanilər üçün əhəmiyyətini izah edin.
3. Atropatena əhalisinin verdiyi vergiləri müəyyən edin.
4. Atropatenada kahinlərin nüfuzu nə üçün yüksək idi?
5. Məzdək təliminin əsas ideyasına münasibətinizi bildirin.
6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri müəyyən edin.

Zərdüştilik dini haqqında məlumat toplayın və təqdimat hazırlayın.

23. ALBANIYA SASANILƏR İMPERİYASININ TƏRKİBİNDƏ

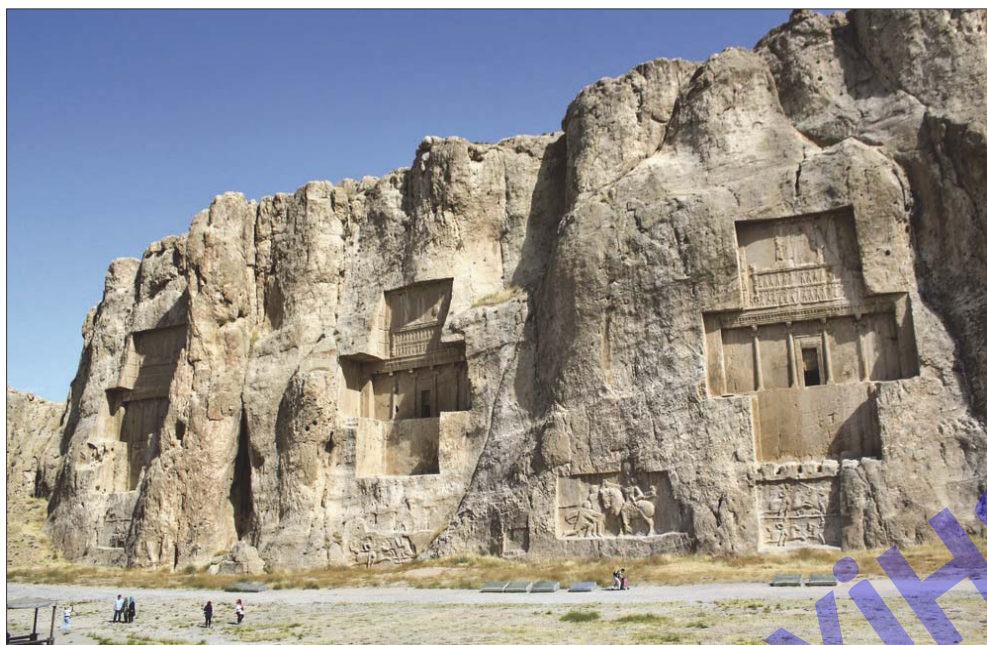
I Şapur, I Vaçe, Dzirav, xristianlıq

260-cı ildə Sasani—Roma müharibəsində Sasani şahı I Şapur Roma ordusunu məğlubiyyətə uğratdı. I Şapur öz qələbəsi barədə bütün qonşu ölkələrə xəbər göndərərək onlardan itaət göstərmələrini tələb etdi. Bu zaman Albaniyada hakimiyyətdə olan I Vaçe Sasani hökmdarına tabe olmaq istəmədi. Buna baxmayaraq, bir çox ölkələr kimi Albaniya da Sasanilər dövlətinin tabeliyinə düşdü və onu hərbi dəstələrlə təmin etməli oldu. I Şapurun **262-ci ildə Nəqşi-Rüstəmdəki** məbəddə divarında həkk etdirdiyi

Albaniya–Sasani münasibətlərini təsvir edin.

Nəqşi-Rüstəmdəki
məbəddə
(Müasir foto)

Nəqşi-Rüstəm İran İslam Respublikasının ərazisində, Persopoldan 5 km aralı Əhəmənilər və Sasanilər dövrünə aid kitabələrin qorunduğu abidədir. Qədim inama görə bu nəhəng abidəni Zal oğlu pəhləvan Rüstəm tikmişdir.

I Şapurun dövründə qədim od məbədidəki kitabədə Sasanilərə tabe olan 27 ölkənin (vilayətin) adı yazılmışdır. Bu ölkələr (vilayətlər) arasında Azərbaycan da vardır.

IV əsrin sonunda Albaniya dövlətinin siyasi vəziyyətini müəyyən edin.

Albaniyada xristianlığın yayılmasının səbəblərini müəyyən edin.

yazıda Sasanilər dövlətinə tabe olan ölkələrin adı çəkilir. Bu ölkələrin arasında Atropatena və Albaniyanın da adları çəkilir.

I Şapurun ölümündən sonra Albaniya siyasi müstəqilliyini bərpa etsə də, Sasanilər dövlətindən asılı vəziyyətdə olmuşdur. V əsrə qədər Albaniya dövlətinin paytaxtı Qəbələ şəhəri idi.

Sasani dövlətinin işğalçı siyasəti Roma–Sasani müharibələrinin fasilələrlə davam etməsinə səbəb olurdu. IV əsrin sonuna yaxın bütün Cənubi Qafqaz Roma ilə Sasani dövləti arasında bölünmüşdü. Bu bölgədə Albaniya Sasanilərin payına düşmüşdü. Sasani şahından asılı olduğuna görə Albaniya bu müharibələrdə Sasani ordusunu həm hərbi qüvvə, həm də ərzaqla təmin etməli idi.

371-ci ildə Roma və Sasanilər arasında baş verən **Dzirav döyüşünün** nəticəsi Albaniya üçün ağır olmuşdu. Bu döyüşdən sonra Albaniya **Uti, Sakasen, Girdman vadisi** və **Kolt vilayətlərini** itirmişdi. **387-ci ildə** Roma ilə Sasanilər arasında sülh müqaviləsi bağlandıqdan sonra Albaniya yenidən itirdiyi vilayətlərinə sahib olmuşdu.

Din. Albaniyada əhali bütperəstlik və zərdüştiliyə etiqad edirdi. Bütperəstlər daş heykəllərə (kişi bütlərə) sityiş edirdilər.

I əsrdən etibarən Albaniyada xristianlıq yayılmağa başlamışdı. Alban hökmdarı Urnayr 313-cü ildə xristianlığı dövlət dini elan etdi.

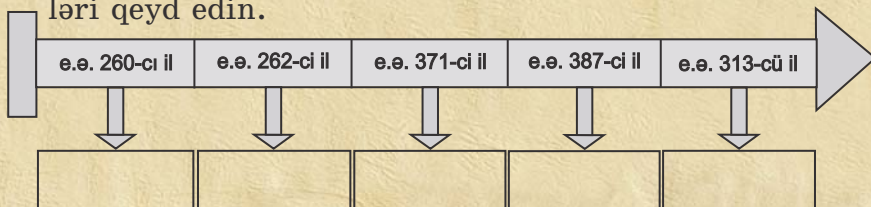
Amaras alban abidəsi Azərbaycan Respublikasının **Xocavənd** rayonunda yerləşir. Bir zamanlar burada alban din xadimi dəfn olunmuş və məbəd albanların ziyarətgahına çevrilmişdir.

Daş büt

1. Albaniyanın Sasani dövlətinə tabe olmasını hansı mənbə sübut edir?
2. Roma-Sasani müharibələrinin Albaniyanın həyatına təsirini izah edin.
3. Dzirav döyüşündə Albaniyanın itirdiyi vilayətləri sadalayın.
4. Albaniyada əhalinin dini görüşlərini müəyyən edin.
5. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələri qeyd edin.

Azərbaycanda olan xristian məbədləri haqqında məlumat toplayın.

24. ALBANIYA V–VI ƏSRLƏRDƏ

Asuagen, II Vaçe, III Vaçaqan, haylandur hunları

Albaniya V əsrin I yarısında. Albaniya Arşaki hökmdarı **Asuagen** tərəfindən idarə olunduğu illərdə ölkənin mədəni həyatında ciddi dəyişikliklər oldu. Bu dövrdə köhnə alban əlifbası üzərində yeni alban yazısı yaradıldı. Alban uşaqları təhsilə cəlb olundu. Əlifba qəbul edildikdən sonra dini kitabları və başqa əsərləri Suriya və yunan dilindən alban dilinə tərcümə etməyə başladılar.

Albaniya II Vaçe dövründə. V əsrin ortalarında Albaniyada hakimiyyətə II Vaçe **444-cü ildə** gəldi. O, türkmənşəli sülaləyə mənsub olub, sasanilərlə qohumluq əlaqələrinə də malik idi.

II Vaçe xristianlıqdan imtina etmiş və zərdüştiliyi qəbul etmişdi. Qohumu Sasani şahı II Yezdəgirdin vəfatından sonra o, zərdüştilikdən imtina edərək Sasani hakimiyyətindən çıxdı. II Vaçe Cora dərəsini (Dərbənd keçidi) tutdu, massagetləri öz tərəfinə çəkdi.

Hakimiyyətdə olan şahənşah Firuzun II Vaçenin bu siyasətindən xəbəri olsa da, qohumluq əlaqəsinə görə ona qarşı ciddi tədbir görmürdü. II Vaçe də Firuza qarşı düşmən münasibət bəsləmirdi. O, Firuzun şərəfinə Firuzabad (indiki Bərdə yaxınlığında) adlanan şəhər də saldırmışdı. Həmin şəhər onun hakimiyyəti illərində ölkənin paytaxtına çevrildi. Şimaldan qonşu tayfaların hücumları ilə bağlı ölkənin paytaxtı Kür çayının sol sahilindən sağ sahilinə ke-

çirildi. Lakin bu sakitlik uzun sürmədi. II Vaçenin sərbəst siyasəti Firuzu narahat etməyə başladı.

Albaniyada xristian dininin yayılmasına sasanilər kimi hunlar da qarşı idilər. Şahənşah Firuz II Vaçeyə qarşı bu amildən istifadə etdi. Münasibətlər kəskinləşəndə Firuz hunları alban hökmdarına qarşı müharibəyə qaldırdı. Haylandur hunları **462-ci ildə** Albaniyaya soxuldu. Müharibə bir il uzandı və II Vaçenin hakimiyyətdən əl çəkməsi ilə nəticələndi. II Vaçenin xahişi ilə atasından miras qalan mülkü şahənşah Firuz ona verdi.

II Vaçeden sonra Albaniya öz müstəqilliyini itirdi və Sasani mərzbanı tərəfindən idarə olundu. V əsrin sonu — VI əsrdə Sasani şahı yerli hakimlərdən olan **Vaçaqanın** (onu Mömin Vaçaqan da adlandırırlar) Albaniyada hakimiyyətə gəlməsi üçün şərait yarandı. O, III Vaçaqan adı ilə hakimiyyəti ələ aldı. Onun hakimiyyəti dövründə xristianlar **488-ci ildə** dini məclis çağıraraq xristian dininə aid qanunlar qəbul etdilər.

III Vaçaqan əhaliyə xristianlığı qəbul etdirməyə çalışırdı. Başqa dinlərə etiqad edənlər təqib olunurdular. Xristianlığı təbliğ edən məktəblər açılır, məbədlər tikilirdi.

III Vaçaqan Albaniyanın son Arşaki hökmdarı oldu. Ondan sonra Albaniya ərazisi yenə də Sasani mərzbanları tərəfindən idarə olundu.

Sasani imperiyası idarə etdiyi torpaqları hərbi-inzibati ərazilərə bölmüşdü. Atropatena, Albaniya şimal canişinliyinə daxil edilmişdi.

Albaniyada Sasani mərzbanlarının hökmranlığı **510–629-cu illəri** əhatə etdi.

Şahənşah Firuz ilə II Vaçenin münasibətlərini müəyyən edin.

Haylandur hunlarının Albaniyaya yürüş etməsinin səbəblərini izah edin.

Amaras alban abidəsinin çöldən görünüşü

Azərbaycan ərazisinə türk axınlarının mahiyyətini izah edin.

Albaniya ərazisinə türk axınları. Sasani şahlarının şimal dağ keçidlərini bağlamasına və istehkamlar tikdirməsinə, hərbi dəstələr yerləşdirilməsinə baxmayaraq, türkdilli etnosların — hunların, xəzərlərin, sabirlərin və s.

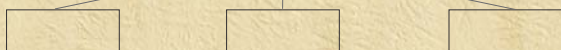
Amaras alban abidəsinin içəridən görünüşü

axını artır və onun qarşısını almaq mümkün olmurdu. Onlar Albaniyada yerli, dil cəhətdən qohum türk etnoslarının yanında məskunlaşır və onlarla qaynayıb-qarışırdılar.

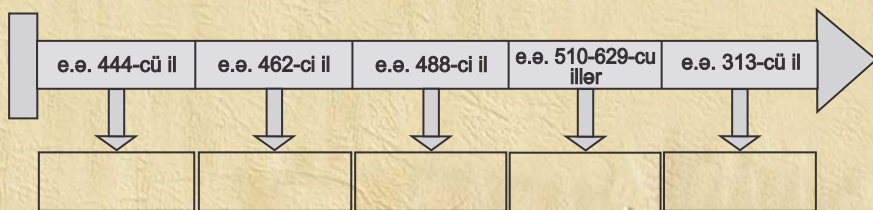

1. Alban hökmdarı Asuagen dövrünü dəyərləndirin.
2. II Vaçenin siyasətini izah edin.
3. Firuzun II Vaçeyə qarşı münasibəti nə ilə nəticələndi? İzah edin.
4. Feodal münasibətlərinin yaranma dövrünü zaman oxunda qeyd edin.
5. Albaniyaya köç edən türk tayfalarını qeyd edin.

Köç etmiş türklər

6. Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid mühüm hadisələr müəyyən edin.

“Alban əlifbası və onun əhəmiyyəti” adlı mətn tərtib edin.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, I cild (Ən qədimdən – b.e. III əsri), Bakı, “Elm”, 1998.
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2008. Bakı, 2008.
3. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2009. Bakı, 2010.
4. Azərbaycan tarixi. AMEA-nın Tarix İnstitutu. III–XI əsrin I rübü. II cild, Bakı, 2007.
5. Azərbaycan tarixi (Ən qədim zamanlardan XX əsrədək). I cild. Bakı, 1994.
6. **Babayev İ.M., Əhmədov Q.M.** Qəbələ. Bakı, “Elm”, 1981.
7. **Bahşaliyev Veli.** Nahçıvan Arxeolojisi: The Archaeology of Nakhichevan. İstanbul, 1997.
8. **Bünyadov T.Ə.** Azərbaycan arxeologiyası öçerkləri. Bakı, “Elm”, 1960.
9. **Cəfərov Əsədulla.** Quruçay dərəsində. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1990.
10. **Cəfərov H.F.** Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzələrinin materialları əsasında). Bakı, “Elm”, 2000.
11. **Cəfərzadə İ.M.** Qobustan. “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1973.
12. **Əliyev V.H.** Azərbaycanda Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı, “Elm”, 1977.
13. **Əliyev V.H.** Gəmiqaya abidələri. Bakı, 1992.
14. **Əliyev V.H.** Qədim Naxçıvan, Bakı, 1979.
15. **Göyüşov R.B.** Azərbaycan arxeologiyası, Bakı, 1986.
16. **Göyüşov R.B., Martinov A.İ.** SSRİ arxeologiyası, “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1990.
17. **Həbibullayev O.H.** Kültəpə arxeoloji qazıntıları, Bakı, 1959.
18. **Həsənov Həsən.** Makedoniyalı İsgəndər və Atropat
19. **Həsənov Zaur.** Çar skifləri. Bakı, 2005
20. **Hüseynov Müzəffər Maqsud.** Goranboyun son tunc – ilk dəmir dövrü qəbir abidələri və dəfn adətləri. Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı, 2010, №1
21. **İsmayilov Q.S.** Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri, Bakı, “Elm”, 1981.
22. **Məmmədova Aidə.** Azərbaycanın Tunc dövrü mədəniyyətinin öyrənilməsi tarixi və onun problemləri. Bakı, 2001.

23. **Məmmədova Fəridə.** Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, 1993
24. **Muradova F.M.** Qobustan Tunc dövründə, Bakı, 1979.
25. **Müseyyibli Nəcəf.** Gəmiqaya rəsmləri. Bakı, 2002.
26. **Rüstəmov C.N.** Qobustan dünyası, Bakı, 1994.
27. **Səfərov Y.** Qədim Azərbaycan; nə bilirik, Bakı, 1989.
28. **Yusifov Y.** Qədim Şərq tarixi, Bakı, 1993.

Rus dilində

29. Академия наук СССР. Труды Азербайджанской экспедиции. М., 1965, МИА № 125.
30. **Алиев В.Г.** Петроглифы Гемигая. Из серии «Памятники материальной культуры Азербайджана», Баку, 1985.
31. **Пассек Т.С., Латынин Б.А.** Очерк об истории Северного Азербайджана. ИООИА, № 3, 1926.
32. **Таваккул Расулоглы.** Циклопические сооружения на территории Азербайджана. Баку, 1993.
33. **Мещанинов И.И.** Ассирийская вотивная бусина из Азербайджана. ИООИА, № 2, Баку, 1926.
34. **Мещанинов И.И.** Циклопические сооружения Закавказья. ИГАИМК, т. XIII, вып. 4–7, 1931.

İtalyan dilində

35. **Anati E.** Cobustan Azerbaiyan. Wara Archives Edizioni Del Centro. Italy, 2001.

BURAXILIŞ MƏLUMATI

AZƏRBAYCAN TARİXİ 6

Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün

Azərbaycan tarixi fənni üzrə

DƏRSLİK

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər

Vəli Hüseyn oğlu Əliyev

İlyas Atababa oğlu Babayev

Hidayət Fərrux oğlu Cəfərov

Aidə Əkbər qızı Məmmədova

Redaktor

Gülər Mehdiyeva

Bədii və texniki redaktor

Abdulla Ələkbərov

Dizaynerlər

Səadət Quluzadə, Zəhid Məmmədov

Korrektor

Mətanət Kərimova

© Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi (qrif nömrəsi: _____)

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi 7,4. Fiziki çap vərəqi 9,0. Formatı 70x100/16.

Kəsimdən sonra ölçüsü: 165x240. Səhifə sayı 144.

Şriftin adı və ölçüsü: jurnal qarnituru, 10-12 pt. Ofset kağızı. Ofset çapı.

Sifariş . Tiraj . Pulsuz. Bakı–2020.

Əlyazmanın yığıma verildiyi və çapa imzalandığı tarix: _____

Nəşriyyat:

“Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya” MMC

(Bakı, AZ 1052, F.Xoyski küç., 121a (149))

Çap məhsulunu istehsal edən:

LAYIHƏ

PULSUZ

Əziz məktəbli!

Bu dərslik sənə Azərbaycan dövləti tərəfindən bir dərs ilində istifadə üçün verilir. O, dərs ili müddətində nəzərdə tutulmuş bilikləri qazanmaq üçün sənə etibarlı dost və yardımçı olacaq.

İnanırıq ki, sən də bu dərsliyə məhəbbətlə yanaşacaq, onu zədələnmələrdən qoruyacaq, təmiz və səliqəli saxlayacaqsan ki, növbəti dərs ilində digər məktəbli yoldaşın ondan sənə kimi rahat istifadə edə bilsin.

Sənə təhsildə uğurlar arzulayırıq!

LAYIHƏ